

A TÖRTÉNELMI TÁRSULAT ÉS A SZÁZADOK MÚLTJÁBÓL

Glatz Ferenc:

Klebelsberg tudománypolitikai programja és a magyar történettudomány*

Mielőtt Klebelsberg Kumónak, az ellenforradalmi korszak kultuszminiszterének a magyar történettudományt érintő elképzeléseit megkísérelnénk elemezni, bevezetőként szeretnénk néhány, az 1919 utáni évek magyar történettudományát érintő általánosabb kérdést felvetni, mindenekelőtt a történettudomány és politika kapcsolatáról.

A történetírás, — mind a polgári, mind a feudális történetírás — kapcsolatban állt a széles értelemben vett politikával, tételei, megállapításai valamilyen módon elhelyezkedtek a társadalmi tudat szférájában. Ez az „elhelyezkedés” és a kapcsolat közvetlensége természetesen a különböző fejlettségű társadalmakban távolról sem azonos. Az alapos összehasonlító kutatás más-más vonalon haladva, más-más természetű különbségeket állapíthat majd meg. Olyan kérdésekre kell itt még majd többek között választ kapnunk, hogy milyen a történetíró társadalmi helyzete, esetleg függősége az adott társadalomban, hogyan elégíti ki a történetíró a társadalmi igényeket. Vagy általánosabban, nem a történetíró oldaláról fogalmazva — s témánk szempontjából ez tűnik fontosabbnak —: mennyire termeli ki a polgári fejlődés azokat a tudománypolitikai mechanizmusokat — mint pl. Németország esetében —, melyek segítségével a mindenkor uralkodó osztály a történetírást úgy szövelővén hozzákötöi politikájához.

Nem lehet feladatunk e néhány sorban annak még csak hipotetikus felvetése sem, hogy a kapcsolódás mennyire vezethető vissza a keleti és nyugati polgári fejlődés különböző voltára, mennyire kiváltója a polgári demokrácia hiánya a német típusú fejlődésnek stb. S természetes, hogy akár ez utóbbi vizsgálatánál is újabb és újabb kérdések ötlenek fel, pl. hogy mennyire függ a szaktudomány és a politika kapcsolata az adott társadalmi berendezkedéstől, sőt az adott társadalomban hatalmon levő uralkodó osztályok hatalmi formáitól, kormányzati módszereitől, — hiszen egy-egy rövidebb korszakon belül is e kapcsolat hol lazább, hol szorosabb lehet. Milyen lehet egyáltalán az a funkció, melyet a történettudomány betölthet egy korszak ideológiájában? — a tudomány' szakok mely területeit érintik elsősorban „politikai” hatások? A bonyolult áttételek, melyek e mechanizmusban működnek, mikor, mennyire és hogyan hatnak ki a történet-szemlélet formálódására, vagy akár a szaktudományos témaválasztásokra, műfaji kérdésekre? . . . E kérdések pusztá feltevésével csupán jelezni szerettük volna: az újkori történetírás és a történettudomány története kutatásában az egyik legérdekesebb problémát éppen abban látjuk, hogy megkeressük azokat a pontokat, melyeknél kitapint-hatóak a történetírás mint szaktudomány és a politika érintkezései.

Mindez, úgy érezzük, közelről érinti a historiográfiai kutatások funkcióját is a történettudomány fejlődésében.

E kutatások célja megítélésünk szerint egyrészt az, hogy a tudomány története során a kitermelődött problémákat, a megoldási módokat mintegy felidézze, rámutasson olyan módszertani, problémamegközelítési eljárásokra, melyek talán feledésbe merültek. Hiszen a tudományos megismerés számára nemcsak azok az eredmények lehetnek érdekesek, melyek mintegy előzményei a ma igaznak tartott tudományos megismerésnek, hanem azok is, melyek eltűntek, melyeket meghaladott a — talán az épp e helytelen kérdésfeltevés nyomán előrelendült — tudományfejlődés. Másrészt a historiográfiának szem előtt kell tartania a történettudomány fentebb érintett sajátosságát, a bonyolult áttételeken megvalósuló távolabb vagy közelebb állást a politikához. Ennek vizsgálatát nemcsak azért tartjuk szükségesnek, mert valljuk a tudományos megismerés történetiségét, azt, hogy a tudományos koncepciókat, tételeket saját korukban betöltött társadalmi funkciójukban kell értékelnünk, hanem azért is, mert e korábbi koncepciókból,

* A magyar történettudomány 1919–1923 közötti fejlődésének egyes kérdéseivel foglalkozva lépten-nyomon Klebelsberg elgondolásaival, ötleteivel találkoztunk. Ez késztetett arra bennünket, hogy egy bevezető részben megkíséreljük felvázolni Klebelsbergnek a magyar történettudományt közvetlenül érintő elképzeléseit. Később külön tanulmányban kívánunk foglalkozni a Bécsi Történeti Intézzel, a Fontes kötetivel, így ezekről csak annyiban tartottuk szükségesnek itt szólni, amennyiben részei Klebelsberg tudománypolitikai koncepciójának.

vagy történetírói módszerekből a mai tudományosság számára felhasználhatót úgy tudjuk kihámozni, ha rámutatunk azokra a „korlátokra”, melyek koruk társadalmi, tudati, politikai viszonyainak következményei.

S a magyar historiográfia kutatására, úgy érezzük, fokozottan áll mindez; hiszen a hazai történettudományak a reformkortól napjainkig húzódó történetében a legszembeötlőbb jellemző a történetírás mindenkorai politikai funkciója. Ezen összefüggés kifejtése, a magyar történetírás múltjában való nyomonkeresése még igen sok előtanulmányt, részletkutatást, egy-egy kérdésoport többszöri „körbejárását” igényli. A továbbiakban olyan, már a kezdeti kutatások során kirajzolódó összefüggéseket kell alaposabban, elemzően megvilágítani, mint pl. hogy az újkori magyar történetírás gyakran szinte „pótolja a politika-tudományt, s az ideológiai szférában igen fontos szerepet kap.

A történeti kérdések a magyar szellemi életben majd mindig politikai kérdések is. Elég talán példaként csak a hazai történetírás legsarkítottabb ellentétének, a kuruc és labanc felfogású történetírás politikai töltésére utalnunk, a Rákóczi-kultusz és a dualizmus kori függetlenségi törekvések ideológiájának szerves kapcsolatára, nem egyszer egybeesésére. És a historizáló gondolkodás áthatja a politikai ideológia szférájába „betörő” más szaktudományokat is. A dualizmus közgondolkodásának közjogias szemlélete is végeredményben „történeti alapokon” nyugodott, mint ahogy az „ezeréves magyar alkotmány” fikciója, a szentkorona-eszme timoni kifejtése a jogtörténet, tehát történeti tudomány keretén belül alakul ki; és nem egyszer történelmi kérdésekben jelentkeznek a különböző társadalmi indítású ideológiák közötti összeütközések. (Gondolunk itt mindegyiknél Szekfi és a különben egyáltalán nem „historizáló” szocialista ideológus Szabó Ervin szembefordulására a középneemesi ideológiával.)

A Horthy-korszakban a magyar történelem „idézése” a politikai ideológiában kiemelt helyet kapott. A történelemmel való foglalkozás gyakran közvetlen politizálást jelentett. Történetesek tollából születtek meg a legszínvonalasabb politikai tanulmányok, a politikusok propagandabeszédekben minduntalan a történelemhez, a magyar történelem évezredek hagyományaihoz fordultak. A történetiség, a történelem ilyen előtérben állása elsősorban Magyarország 1920 utáni helyzetével függ össze. A rendszer uralkodó osztályainak legfőbb törekvése: visszaszerezni az elszakított területeket, fellépni a béke-rendszer „besorolása” ellen, szinte szuggesztív a történeti kiindulópontot. A trianoni döntések ellenérveit a magyar uralkodó osztályok szempontjából a jelentős számú elszakított magyarság ellenére sem lehetett pusztán etnikai, vagy akár földrajzi alapon összekovácsolni. Az óhajtott, Habsburgoktól független, de mind ezidáig a birodalom erejével fenntartott, a nemzetiségek feletti hatalmat biztosító Nagy-Magyarország „visz-szaállítását” elsősorban a történetiségre, a „történeti jog”-ra apellálva lehetett „indokolni”. (E „történeti jog” legfontosabb alkotóelemei nem véletlenül a háború alatt, a nemzetiségek kiszakadását felrémlesztésnek pillanatában egy erdélyi egyházi történetíró, Karácsonyi János könyvében már egységes koncepcióban összeállnak.¹)

A magyar polgári történettudomány általunk vizsgálni választott 1919 utáni néhány évében a tudománysszervezet kiépülése, a tudományos koncepciók majd mindegyike nagyon szoros kölesönhatásban áll a kibontakozó, majd konszolidálódó ellenforradalom politikájával. Ugyanakkor a szaktudomány oldaláról nézve, az ekkor született koncepciók messze meghaladták a korábbi évek elgondolásait. Szaktudományos fejlődés és reakciós politikához kötődés kettőssége élesen exponálódik ekkor, s a kutató talán nem joggal érezheti, hogy a szaktudomány és politika összefonódásának egyik legérdekesebb jelenségével áll szemben a magyar történettudomány történetében.

*

A legújabbkori állammechanizmuson belül kialakulnak az ideológiai szférát is átfogó, a különböző területek — többek között a szaktudományok és politikai gondolkodás, a tudományos és a mindennapi gondolkodás — kapcsolatát biztosítani hivatott szervezetek: intézetek, társulatok stb. A magyar történettudomány történetében végeredményben ilyen, a szaktudomány és a politika kapcsolatát közvetítő intézménynek tekinthető a Történelmi Társulat. Mivel Klebelsbergnek a történettudományhoz kapcsolódó akciói a Történelmi Társulaton belül indulnak meg, s mivel a két világháború közötti történettudományos közélet kerete elsősorban a Történelmi Társulat volt, szólnunk kell röviden a Társulatról a magyar szellemi életben betöltött szerepéről.

Egy korábbi írásunkban már jeleztük, hogy a Társulat megalakulása körüli küzdelmek mennyire összefüggtek a kialakuló dualista rendszer társadalmi erőviszonyai-

¹ Karácsonyi János: A magyar nemzet történeti joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig. Nagyvárad, 1916.

val. A két elképzelés közül: a Társulat egy szűk szakmai, az akadémiai szervezethez hasonlító kutató, tudós-tömörülés legyen-e, vagy pedig inkább a társadalom széles rétegeihez forduló, mai kifejezéssel élve: a történeti tudat formálására hivatott intézmény — a kiegyezés légkörében fogant utóbbi került ki „győztesen”.² A Társulat élére miniszter — a tudománypártoló és történetkedő gr. Mikó Imre — került, aki első elnöki beszédében már a dualizmusban együttélő népek közé illeszkedésről szólt, arról, hogy a Társulat feladata „a nemzet múltjában rejlő összes tanulságok közkinccsége tétele által a politikai érettség magas fokára” emelni az egész nemzetet, s legyen így a történelmi műveltség a „polgárok politikai kalauza”.³ S ha a későbbi évtizedekben az elnökök nem is ilyen tekintélyes politikusok, s a programadás sem mindig ilyen politika-centrikus, a Társulat története megmarad indíttatása irányában. Nemcsak azért állíthatjuk ezt, mert szinte az 1910-es évek közepéig az uralkodó magyar nemzeti gondolkodás szellemében tevékenykedett, s a nemzeti múlt búvárlását tartja történetkutatói céljának,⁴ hanem mert ott találjuk minden olyan akciónál, ahol a magyar történelmet a magyar uralkodó osztályok politikájának eszközéül játszhatják ki: a helységnevek megmagyarosítására, illetve a régi történeti emlékek helynevek visszaállítására irányuló mozgalomnál az 1880-as években,⁵ a „milleneumi gondolat” propagálásánál, sőt a szervezésnél, Budavár visszavétele évfordulójának megünneplésénél.⁶ De telve vannak aktualitással a társulati elnöki beszédek Ipolyitól Thallóczyig, s nem véletlen az sem, hogy az ország nemzetiségakta peremvidékein tartják a vándorgyűléseket, melyek közül talán az erdélyieket, a dévai és hunyadmegyeit, a máramaros megyeit tarthatjuk a legközvetlenebbül a magyar sovíniszta politikába illeszkedőnek.⁷ S a Társulat e hol közvettebb, hol közvetlenebb politikához kapcsolódása története első ötven évében megmarad.

A forradalmak leverése után a magyar tudományos életben, mindenekelőtt a társadalomtudományokban, teljesen új helyzet áll elő. Egyrészt nagy zűrzavar; tájékozódás az új helyzetben, célok keresése, új frontok szervezkedése, alakulása. Másrészt bennülság, főként a hivatalnok-értelmiségi rétegekre súlyosodó gazdasági helyzet miatt. Ez a bennülság kiterjeszkedni látszott a történettudomány egészére. A tudomány életben tartója, a közlési lehetőség hallatlanul megnehezült. A papír ára szédületes arányban növekedett, s ez maga után vonta a kiadási költségek egészének emelkedését.⁸ Az Akadémia Történeti Bizottsága, mely eddig hivatalból „gazdája” volt a történeti tudományos könyvkiadásnak, s egyik központja a történész közéletnek is — kénytelen majdnem teljesen beszüntetni működését. Az évi jelentések arról panaszkodnak, hogy a gazdasági helyzet „a bizottságot tudományos munkaprogramjának megvalósításában jóformán teljesen megakasztotta”.⁹ Be kellett szüntetni a levéltári kutatások támogatását, leállították a Bizottság másolatgyűjteményének gyarapítását s a korábban megindított munkálatokat. Egy-egy, akár korábban kiszedett könyv megjelenítése csak akkor volt lehetséges, ha esetleg sikerült a szerzőnek adományozót találnia.¹⁰

Igen nagy a kontraszt, ha emellé odaállítjuk annak az eleven tudományos közéletnek a képét, mely a Történelmi Társulat keretében folyt. A nagy akciókat, miknek eredményeként létrejött a nagy forráskiadványsorozat: a Fontes,¹¹ a Bécsi Történeti Intézet,¹²

² A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok, 1967. 1–2. sz. 250–251. l.

³ Gróf Mikó Imre beszéde a Történelmi Társulat 1867. júl. 2-diki választmányi ülésén. Századok, 1867. júl. 16. l.

⁴ Vö. *Kosáry Domokos*: A Társulat társadalmi bázisa és annak hatása a történetiszemléletre. Századok, 1967. 6. sz. 1177–1180. l.

⁵ Vö. *Pesty Frigyes* *Vegyes Iratai* II. köt. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban: OSzKK). Fol. Hung. 1115. Továbbá: *Lukinich Imre*: A Magyar Történelmi Társulat története. 1867–1917. Bpest. 1918. 59–60. l.

⁶ *Lukinich*: l. m. 70–71. l.

⁷ Vö. *Szilágyi Sándor*: A Magyar Történelmi Társulat 1887. évi július 24–27-iki vidéki kirándulása Déva városába és Hunyad vármegyébe. Bpest, 1887; A Magyar Történelmi Társulat 1889 augusztus 25–31-iki vidéki kirándulása Máramaros megyébe és Nagybánya városába. Bpest. 1889.

⁸ Világ, 1922. jan. 6. A lap részletes kimutatást közöl a papír árának rohamos emelkedéséről 1914–1921 között („1914 óta húszszer százalékkal drágult a rotációs papír” c.).

⁹ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattár (a továbbiakban: MTAKK). A MTA Történelmi Bizottság Iratai 8/1920. Az 1920. évről készült jelentés a bizottság 1920. dec. 17-én tartott üléséről.

¹⁰ Uo. Továbbá: lásd az 1921. évről készült jelentést — 12/1921.

¹¹ Fontes historiae Hungariae aevi recentioris. 1917 tavaszán születik meg a terv Magyarország újabkori története forrásainak kiadására. Eredetileg négy osztályra tagolódtak volna a kiadványok: általános történeti, közigazgatás-, művelődés- és társadalom-gazdaságtörténeti osztályra. A tényleges munka 1919 után indul meg: új forrás-közlési szabályzatot alakítanak ki, s nagy lendülettel megindítják a másolási munkálatokat. — A kötetek forrásanyagát a bécsi udvari levéltár és a hazai levéltárak irataiból állították össze; mindegyik kötet elé összefoglaló bevezetést írtak. Az 1917-es tervezet szerint a kutatások határa 1848-ig terjedt volna, 1920-ban azonban 1918-nál állapították meg a határt.

¹² A Bécsi Magyar Történeti Intézet. A bécsi levéltárak kiaknázására Bécsben, 1920-ban létrehozott Bécsi Levéltári Expedícióból alakul ki. Célja: biztosítani a Fontes köteteknek az anyaggyűjtést. Igazgatója Károlyi Árpád, a volt Haus-, Hof- und Staatsarchiv nyug. igazgatója, első asszisztensei Székfü Gyula és Eckhart Ferenc bécsi levéltárosok.

A Magyar Történettudomány Kézikönyve¹³ c. kiadvány —, hogy csak a legfontosabbakat említsük. S amikor az Akadémián alig járnak el a tagok a bizottsági ülésekre, s napirendjeiken jóformán csak jelentéktelen, adminisztratív kérdések szerepelnek, — akkor a Történelmi Társulat ülésein, sőt felolvasásain is nagy a látogatottság; nemcsak a történészek, de a közélet több szereplője is ott ül a sorokban.¹⁴ A Társulat a berendezkedő magyar ellenforradalom szellemi életének egyik középpontjává lesz. Amíg az Akadémián nyoma sincs az elképzelésnek: hogyan lehetne a magyar történettudomány sorait rendezni az új helyzetben, addig a Történelmi Társulat elnöki székéből gr. Klebelsberg Kuno a magyar történettudomány, ill. a magyar tudomány átszervezésének korához igazított programjáról beszél.

Történettudomány és ellenforradalmi ideológia

A Történelmi Társulat 1920. május 14-i, a forradalmak leverése nyomán kialakult helyzet általános Klebelsberg Kuno, a háború előtti politikai élet ismert alakja széles kitekintésű elnöki beszédét mond.¹⁵

A sok társadalmi előkelőség előtt elmondott beszéd központi témája természetesen a vesztes világháború és a forradalmak leverése nyomán kialakult helyzet általános értékelése volt. A háború előtti kormányok államtitkára hosszan szólt a háború elvesztésének okairól, a nemzeti egység hiányáról, a háborús felelősség kérdéséről — nyomatékosan hangsúlyozva, hogy Tisza, a magyar kormány elnöke a háború megkezdése ellen szavazott, azaz a magyarok felelőssége jóval kisebb, miként azt állítják —, s a Trianon előtti hónapok vissza-visszatérő refrénjéről: a rajtunk osztozkodni akaró kis államoknak még csak a győztesnek kijáró joguk sincs meg, hiszen sem a német-osztrákok, sem a románok, szerbek, csehek Magyarországot le nem győzték. „A történelem tanúsága szerint pedig — folytatja a gondolatot — az államok rendszerint nem képesek olyan pozíciót fenntartani, amelyet nem a saját erejükből vívtak ki, s ezért lehet bízni abban, hogy a török korhoz hasonló megosztott Magyarország ebben a helyzetében nem fog annyi időt megérni, a Temesség felszabadításáig, mint tett Mohácstól Buda visszavételéig.”¹⁶

A revíziós gondolatok e korai variációja mellett megjelennek már azok az elemek is, melyek a sajátosnak klebelsbergi felépítésben a 20-as évek vezető gondolatkörének, a neonacionalizmusnak lesznek alkotói, összetevői. A tudománypártolás, a tudományfejlesztés fontosságát nemzeti szempontokra hivatkozva pl. a hírhedt kultúrfőlny dualizmusból örökölt és az új viszonyoknak megfelelő „modernizált” formában hirdeti. Éppen a magyarságnak nem szabad, mondja, engedni, hogy kultúrája összezsugorodjék,

¹³ A Magyar Történettudomány Kézikönyve. Hóman Bálint elképzelése alapján 1920-ban elfogadott terve szerint a modern történettudomány eredményeit összegző kézikönyvek sorozata. Az elképzelés — hogy minden történettudományi szakág eredményeinek összefoglalása külön kötetben történjék — csak részben valósul meg, a tervezett kötetek nagy része nem készült el.

¹⁴ Itt kell megjegyezni, hogy a Történelmi Bizottmány — mind az 1920-as, mind a 30-as években — igen rossz anyagi viszonyok között tevékenykedik. Az összevetés kedvéért idéznénk talán az 1931. évi társulati és bizottsági költségvetést: amíg a Történelmi Bizottmány első félévi költségvetése 1750 P. volt (MTA Történelmi Bizottmányi Üléseinek jegyzőkönyvei 1931. XI. 6.), addig a Társulat egész évben 17 402 P.-ből gazdálkodott (Századok, 1932. 252. l.). S igaz, hogy az Akadémián a történettudományt végeredményben más bizottságokban is támogatják (pl. hadtörténelmi bizottság) — viszont a Társulathal sem számítottuk az alapítványok és kamataik összegét. A két történész szerv súlyának különbsége az 1920-as években társadalmi funkciójukon kívül a csoportok személyi különbözőségén is alapul: amíg az Akadémián a „rég” garnitúra exponenciái találhatók — pl. Fejérváry László, Áldassy Antal, Angyal Dávid —, addig a Társulat köré tömörül a fiatalabb generáció: Domanovszky Sándor, Hóman Bálint, Székely Gyula, Hajnal István, Mályusz Elemér, Lukinich Imre stb.

¹⁵ Gróf Klebelsberg Kuno (1875. XI. 23. Magyarpécska — 1932. X. 11. Budapest). Apja osztrák hivatalnok-katonatiszti arisztokrata, anyja magyar köznemesi családból, származású. Gimnáziumi tanulmányait a székesfehérvári ciszterciéknél végezte; ezután rövid ideig a bécsiújhelyi katonai akadémia növendéke, majd beiratkozott a budapesti jogi karra. Jogi tanulmányai után egy évig Berlinben jár egyetemre. Bánffy idején a miniszterelnökségen segédfogalmazó, segédtitkár, majd titkár, 1903-tól — Tisza személyes jó híveként — 1910-ig Tisza, majd Wekerle mellett miniszterelnökségi államtitkár. Elsősorban a nemzetiségi ügyekkel foglalkozik. 1910 — 1913 között a Közigazgatási Bizottság a közoktatásügyi és a szociális közigazgatás körébe vágó ügyek referense. 1914 — 1917 között közoktatásügyi államtitkár. Nemzetiségi iskolaiügyekkel, a Julián-egyesülettel foglalkozik, de már ekkor élénken érdeklődik tudományszervezési kérdések iránt. 1916-ban nagy része van a Konstantinápolyi Tudományok Intézet létrehozásának. 1917 tavaszán miniszterelnökségi adminisztratív államtitkár lesz, a Tisza-kormány bukásával azonban távozik a politikai közéletből. Az öszirozsás forradalom győzelme után ott találjuk a Bethlen köré csoportosuló szervezkedéseknél, az 1919 februárjában alakuló Nemzeti Egyesülés Párt alakulásánál. A Tanácsköztársaság idején vidéki ismerőseinek bújkál. A forradalmak leverése után az első nemzetgyűlési választáson legitimista programmal lesz Sopron képviselője, majd hamarosan a Kisgazda Párttal való egyesülés egyik sürgetője lesz. Az Egységes Párt létrehozásában kap nagy szerepet. 1921 decemberében a második Bethlen-kormány belügyminisztere, mint a politikai konszolidáció feltételén híve a szélsőjobboldal állandó támadásainak középpontjában áll. 1922. VI. 16-tól 1931. VIII. 19.-ig a Bethlen-kormány bukásáig vallás- és közoktatásügyi miniszter.

¹⁶ „Gróf Klebelsberg Kuno beszédei, cikkei és törvényjavaslatai” Bpest, 1927. (A továbbiakban BCT) 24 — 28. l. — Klebelsberg beszédeinek idézések — noha ezek a beszédek külön megjelentek a Századok hasábjain is — beszédeinek gyűjteményes kötetére fogunk hivatkozni. A szövegben minden esetben feltüntetjük a beszéd elmondásának évét.

„hiszen jogcímünket hazánk területi épségének helyreállítására is kiválóképpen arra alapítjuk, hogy mi nagyobb és értékesebb kultúrát tudunk ezen a helyen kifejteni, mint azok a népek és államok, melyeket az Entente a mi rovásunkra területileg és népességben nálunk mesterségesen nagyobbá tett”.

De idézhetnénk még mondatokat, melyek arról tanúskodnak, hogy a Történelmi Társulat — mely, mint Klebelsberg annyiszor hangoztatta, a forradalmak után elsőként talpraálló tudományos társulat volt — első elnöki megnyitója már igen sok olyan gondolatlehetet tartalmaz, melyek szervesen beépülnek majd a húszas évek eszmei koncepcióiba.¹⁷ Egyébként sem túlzás azt állítani, hogy a húszas évek első számú teoretikus-hajludóságú politikusa, Klebelsberg későbbi nagyívű átfogó koncepcióinak gyökereit az alapos kutatás már az ellenforradalmi rendszer első éveiben, a Történelmi Társulat elnöki beszédeiben felfedezheti. Mint ahogy később — s ez is kissé talán érzékelteti Klebelsbergnek a történész közélethez, a történelemhez fűződő szoros viszonyát — kultuszminiszterként is a legfontosabb, a korszak legáltalánosabb ideológiai kérdéseit összegezve megfogalmazó beszédeit nem egyszer szintén a Társulat ülésén mondja el.¹⁸

Mégis, ezek a közvélemény és sajtó által nagy érdeklődéssel kísért beszédek nem annyira az ideológiai-politikai élet általános vagy akár a mindennapi politika által az aktualitások középpontjába lendített kérdéseinek megfogalmazására törekednek, hanem a forradalmak utáni új helyzetben a *történettudomány társadalmi funkciójának*, szerepének, a megvalósítandó és megvalósítható *feladatoknak* kijelölésére.

„Valójában a történelem nem retrospektív, a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő, melynek ha ismerete és szeretete a lelkekből kivész, akkor a nemzet olyan, mint az emlékezőtehetséget veszített ember, aki nem okul, hanem oktalanul rohan a veszedelembé, a vesztébe. A társadalom tehát önmagát, saját rendjét védi, ha történetírását pártolja”¹⁹ — ez a végső következtetése, és lényege annak a gondolatmenetnek, mellyel Klebelsberg Kuno a történelem fontosságára, társadalmi funkciójára hívja fel a figyelmet 1920-ban.

Milyen hatások váltják ki, hogy a magyar történettudományos közélet egyik vezető, mondhatjuk 1919 után legfontosabb posztján a történelemtudomány társadalomvédő szerepéről beszéljenek? Hogyan kerül a kor szellemi életében és Klebelsberg nézeteiben ez a szempont előtérbe?

A történelem és a jelen problémái között nem 1920-ban keres először szoros kapcsolatot. Már 1917-ben, a történész közéletben való bemutatkozásakor igyekszik történetív mérevíteni az ország 1917 tavaszi háborús helyzetét. A magyar nemzet, a „végtelen háborús és a történelmi csapások nemzete”, mondja, s „most klasszikus korát éli megint”. De nemcsak a pillanatnyi helyzetet historizálja, melynek nyomán szinte természetesnek tűnik a hosszú háborúzás, hanem a jövőbe vetett hitet, a helyzet hamarosan bekövetkező jobbra fordulásában való bizakodást is a magyar történelemből olvassa ki. Mert a magyar történelem szerinte nem egyedül azt tanúsítja, hogy a nagy háborúk, a nagy megpróbáltatások egymást követték, hanem azt is, hogy a „katasztrófák minálunk tünenemyes fejlődésnek, csodás fellendülésnek kiindulópontjai voltak”, s a háború, az „óriási szenvedett kár” után ismét hatalmasat kell alkotnunk. Klebelsberg ezt emeli ki tanulsággul. Szerinte a példák bizonyítják, hogy ez mindig így volt: az Árpádok nagy birodalmát „idő előtt elhervasztja a tatárjárás korai fagy”, mely katasztrófát azután IV. Béla új honalapítása, és az Anjouk, majd a Hunyadiak „ragyogó lovagkora” illetve „páncélos kora” követi. A következő nagy nemzeti katasztrófát, a másfél százados török uralmat szintén „erők rohamos növekedése követte”, a III. Károly, majd Mária Terézia alatti alkotások kora. Egészen új államot kellett építeni a szabadságharc leverése, illetve 1867 után is. Ezt a gondolatot, a katasztrófák utáni újbóli „erőgyarapodást” „sugározza ki” a nemzeti történelem, tölti be „eredeti inspirációval az alkotásokra hivatottak lelkét”, rázza fel a „történeti érzéket”. Ezek a példák meggyőznek a fellendülés bekövetkeztéről, arról, hogy, mint mondja, „földünk hatalmainak ebből a nagy erőpróbájából, mely egy-hamar nem ismétlődhet meg, ép területtel és megnövekedett tekintéllyel kerül ki Magyarország... És most is, mint korábbi pusztítások és romlások után tele van a levegő, tele vannak a lelkek alkotási vágygal.”²⁰

¹⁷ Klebelsberg általános kultúrpolitikai elveivel, elképzelései legfőbb indítékával a „kultúrfőlény” gondolatával itt nem kívánunk foglalkozni. Erre ld. *Balogh Sándor* részletes tanulmányait: „Klebelsberg és a magyar neonaciona. lizmus”. Valóság, 1959. 3. sz.; „A bethleni konszolidáció és a magyar neonaciona. lizmus”. Történelmi Szemle, 1962 3–4. sz.

¹⁸ Hadd hivatkozzunk itt például „A történettudomány, az elméleti államtan és a publicisztika viszonya s a neonaciona. lizmus, mint elméleti államtan ideológia” címmel később, a „Neonaciona. lizmus” c. kötet mintegy elvi összegezeként megjelent beszédre. *Klebelsberg Kuno: Neonaciona. lizmus*. Bpest, é.n. 301. l. — Századok, 1928. 593. l.

¹⁹ BCT 37. l.

²⁰ Uo. 3–7. l.

Nem szükséges kitérni arra, hogy 1917 tavaszán, a központi hatalmak pillanatnyi helyzetjavulása ellenére mennyire voltak telítve a „lelkek alkotási vágygal”, s hogy az elnyúló háború légkörében a lelkesítő példák közé miért sorakoznak fel a történelemből nyerhető „optimizmust” sugalló valóban jelentős történeti figurák, történészek példái. A magyar történelem funkciója ebben a vonatkozásban az, hogy bizonyítsa történeti példáival: nincs ok az elkeseredésre, s azoknak van igazuk, akik lelkesedéssel néznek a jövőbe, így szemlélik a jelent is. A politikusoknak ezekből a példákból kell erőt kapniok, úgy kell tenniük, mint a XIX. század költőinek, íróinak, államférfiainak, akik a „nemzeti múlt nagyságából merítették az ihletet, a sikerbe vetet hitet és a nemzeti zamatot.”²¹ A magyar történelem az új „alkotásokra hivatottaknak” így adhat „eredeti inspirációt”, így sugározhatja ki „csodás nemzeti erejét”.

Azaz Klebelsberg gondolkodásában a nemzeti történelem és a jelen problémái összefüggésben állnak: a történelem bizonyíthatja a jelen állásfoglalásait, példáival alátámaszthatja azokat, adott jelenségsorozata folytonosságával, és e folytonosság állandó típusú mérvével sugallhatja a történelem által kínált politikai megoldások közül a választott út egyedül helyes voltát. Ezt jelenti a történelem jelenre kisugárzó volta, s ez az az elem, mely már 1917-ben kialakultán felfedezhető a klebelsbergi koncepcióban.

Más azonban az az „erkölcsi erő”, melyet a nemzeti történelem későbbi — 1919 utáni — elképzelése szerint kifejthet. Mint a korábban idézett, 1920. évi beszédrészlet is jelzi: ekkor már nem egyszerűen a napi politika történelmi analógiákkal való alátámasztására szolgál a történelem, hanem társadalmi, nemzeti tényező. Ekkor már minden kiszélesítve, a nemzet, a magyar társadalom viszonylatában jelenik meg. A nemzeti történelem idézése — s itt már nem a történelem egyes eseményeiről van szó, hanem a magyar történelemről általában — határozott társadalmi funkciót nyer, mint tudománya, a történetírás is. Nézzük e gondolatmenetet . . .

A kiindulópont érezhetően a forradalmakhoz való szükségszerű viszonyulás, a törekvés: megvonni minél élesebben a határt, az elválasztót a forradalmak és a jelen között, a forradalmi gondolkodás és a jelen gondolkodása között. Fejtegetéseinek középpontjába ezért kerül a *forradalom és a nemzeti történelem* eddigi folyamatának viszonya, s ebbe ágyazódnak a *történettudomány társadalmi szerepéről*, feladatairól mondotak.

1919 után az ellenforradalmi korszak hivatalos gondolkodóinak, publicistáinak, társadalomtudósainak, politikusainak szinte mindegyike úgy érezte: valamilyen formában állást kell foglalnia 1918—19-cel kapcsolatban. Ha része volt a forradalomban, akkor azért, hogy most bizonyítsa: mennyire nem tartozott ő a „vérbeli” forradalmárok közé; ha éppen üldözték, vagy meghűzött csendesen a néhány hónap alatt, akkor pedig úgy érezte: a számtalan irányból és szándékból összeálló ellenforradalom végeredményben az ő magatartását is igazolja. A szellemi élet jobboldalának e különböző szintű és nagyon vegyes színvonalú reagálása a forradalmakra egy közös gondolatot majd minden esetben tartalmazott: annak bizonygatását, hogy az őszirózsás forradalom és a Tanácsköztársaság csak mintegy kisiklása és nem szerves folytatása volt az ezeréves magyar történelemnek.

Nemzeti történelem és proletárforradalom e szembeállítása a központi magva végső soron Klebelsberg fejtegetéseinek is. A magyar történelemből kiragadja a forradalmak és szabadságharcok példáit, s ezeket hasonlítja a proletárforradalomhoz. Többször kellett történelme folyamán a magyar nemzetnek fegyvert fognia — olvashatjuk — „az idegen osztrák érdekek csatlósává lett államhatalommal szemben”, s ezek a mozgalmak, nem úgy mint az 1918/19-es forradalom, „a nemzet legszentebb jogainak védelmére” kelt szabadságharcok voltak.²² És Klebelsberg bátran nyúl a történelmi párhuzamokhoz: 1848/49-cel hasonlítja össze 1918/19-et. A „nemzettagadóvá lett Károlyi és Kun Béla mozgalmával” szembeállítva lesz nála 1848-ból a nemzeti történelem egyik dicső szakasza. Forradalom, méghozzá „társadalmi forradalom” volt 1848/49 is, de mégis szerves részét képezheti a magyar történelemnek, nem úgy, mint 1918/19, melynek radikális szelleme idegen anyagot képez a nemzet testében, amit el kell onnan távolítani. Amíg emez szemben állott mindazzal, ami a magyar történelemben ezer év alatt lezajlott s beépült a nemzet gondolkodásába, addig a XIX. század nagy magyar forradalma szorosan hozzákötődik a „nemzeti élet nagy folytonosságá”-hoz. Amíg a proletárforradalmat internacionalizmusa miatt nemzetietlennek tekintik, olyan forradalomnak, mely „egyvoldalú”, „pártszemlélete” miatt szem elől veszítette a nemzet legnagyobb érdekeit, s „országvesztő”, „nemzettagadó lázadásá fajult”, addig Klebelsberg 1848/49-et — éppen a legforradalmibb költő, Petőfi személyén keresztül — a nemzeti történelem folyamatába

²¹ Uo. 6. l.

²² Uo. 36—37. l.

kapcsolódónak tartja. Mert igaz, mondja, hogy Petőfi forradalmár volt, „de nemzeti forradalmár”, aki hazafias lírájának lendületét a „nemzeti múlt szépségeiből és nagyságai-ból merítette” s „történeti érzéke és hazafiassága” révén tölthette be ezt a szerepet. Petőfi 1848/49-ének e nemzeti forradalmi szellemével homlokegyenest szembeszáll az, mely „1918—19-iki összeomlásunkor tombolta ki magát”, s amelyik „ahistorikus és anacionális radikalizmus volt”.²³

A két forradalom elválasztásának, sőt szembeállításának alapja tehát — mint e gondolatok idézése mutatja — a központhba emelt „nemzeti” kategóriája. S a klebelsbergi érvelésben e „nemzeti” egyet jelent a *nemzeti történelem*hez tartozással, a nemzeti érzés azonos a magyar történelem évezredes fejlődéséhez való kapcsolódással. A demokratikus és proletárforradalom nem rendelkezik hagyományokkal a magyar történelemben, állítja e gondolatmenet, gyökerei is csak a századelel radikalizmusáig vezethetők vissza, s így természetes, hogy szemben áll nemcsak a magyar fejlődéssel, de mindennel, ami történeti. A proletárforradalmak ezen „ahistorikus” volta szerinte nemcsak Magyarországon mutatkozik. Ilyen volt az 1871-es párizsi kommuné, és ilyet láthatunk Oroszország jelenlegi állapotában is, ahol ez a „nemzet-egész bomlását idézi elő”. A franciák is büszkén vallják magukénak „a nagy forradalomban előfordult sok gyarlóság és vérgengsz dacára is” 1789-et és 1848-at, nemzeti forradalmaikat, de a párizsi kommunéről hallgatnak, illetve „mint idegen testet lökik ki nemzeti történetükből”. A magyaroknak is így kell eljárniok „a nemzet lelkétől idegen, a nemzet legszentebb javait emészto, sorvasztó” Károlyi—Kunfi-féle forradalmakkal szemben.²⁴

És ugyanez a szubjektív hang csendül meg akkor is, amikor a történelem-ellenes, nemzetietlen forradalom előtörténetéről — mely szerinte egyedül a polgári radikalizmus volt — beszél. Érdekes, és jellemzi Klebelsberg egész politikai habitusát, hogy a forradalmakhoz vezető út kritikai felülvizsgálatánál nem általában a liberalizmus vizsgálja, nem annak minden válfaját teszi felelőssé a forradalomért, hanem következetesen a polgári radikálisokat. Ez a „vakmerő” irány — mondja — 1907-ben a pécsi szabadoktatási konferencia üttöte fel fejét először, Píkler Gyula és Jászi Oszkár felszólalásaiban, majd katedrákról hirdette és a sajtóban mind jobban elharapódzott, míg a forradalomhoz vezetett.²⁵ A látható különbségtétel magyarázata kétségtelenül abban rejlik, hogy Klebelsberg sokat átörökölt nézeteiben és politikájában a háború előtti tiszaisztváni politikából, melyben a keménykezű, antidemokratikus kormányzati módszerek együtt jelentkeztek a liberalizmus bizonyos megőrzésével. E politikai kapcsolódást érezhetjük azon erőnek, mely visszatartja Klebelsbergét a liberalizmus olyan „totális” elvetésétől, bírálattól, mint amely a kor más, ideológiailag iránytadó munkáiban hangot kap.²⁶ Annál erősebb hangon ostromozza azonban a polgári radikálisokat, akik szerinte bűnösek abban, hogy a század első évtizedeiben — természetesen a főváros gondolkodásában — a történetietlen és nemzetietlen radikalizmus erőre kaphatott, s hogy a társadalomból majd teljesen kivesszett a „történelmi érzék”...²⁷

Itt, a „történelmi érzék” kategóriájánál egy pillanatra meg kell állnunk. Már csak azért is, mert Klebelsberg 1919 utáni beszédeiben a történelem, a történelemtudomány társadalmi szerepéről mondottak közben állandóan előfordul. A XIX. századi romantika e jellegzetes kifejezése, mely akkor magába sűrített mindent, amit a filozófusok, költők, írók a dolgok, a történések történelmi determináltságáról állítottak,²⁸ Klebelsberg szóhasználatában — mai kifejezéssel élve — a társadalom történeti tudatának, a társadalom történelem iránti érdeklődésének megjelölésére szolgál. Vagyis történelmi érzéke van annak a társadalomnak, annak a nemzedéknek, amelyik érdeklődik nemzetétörténelme iránt, ismeri azt, s magáévá is teszi az e történelemből levonható „erkölcsi” tanulságokat. Ha a társadalomban él a történeti érzék, mondja, akkor nem lesz hajlamos befogadni a forradalmi szellemet. Jászi Oszkáré radikalizmusa is azért tehethe fogékony-

²³ Uo. 37. 52. l.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 52. l.

²⁶ A világháború utáni Tisza-képek felsorakoztatásánál — minek során érdekes következtetések levonásához juthatnánk az ellenforradalmi korszak gondolkodására vonatkozóan — fontos helyet kapna a Klebelsberg által rajzolt Tisza-beállítás. Szerinte Tiszának három nagy felismerés volt az érdeme: — A forradalmakhoz vezető ellenzéki mozgalmak visszaszorítására törekvés. Mint mondja „korán észrevette a nemzetet erővel vezető disszidációt, a köztünk elharapódzó féktelenséget és fegyelmezetlenséget, amely a végén lehetővé tette az 1918. évi ösznek és az 1919. évi tavaszának siralmas eseményeit. Ebből a felismerésből folytak küzdelmei az obstrukció ellen, a parlamenti rend érdekében.” — Látta a nemzet katonai megerősítésének szükségességét, de látta a Monarchia gyengeségét, s mindent megtett a háború elkerülésére. — Végül, felismerte, hogy a dualizmust nem szabad engedni továbbfejlesztelni, mert ez „a magyar nemzet érvényesülésének visszaszorítására” irányuló törekvést jelent. (BCT 25—27. l.) Klebelsbergéről egyébként köztudott volt, mennyire kötődik személyesen is Tisza Istvánohoz.

²⁷ Uo. 36. l.

²⁸ Arnold Hauser: A művészet és az irodalom társadalomtörténete Bpest, 1969. II. köt. 130—136. l.

nyá a társadalmat „a lelkeket felforgató, rendbontó eszmék befogadására”, mert a társadalom gondolkodásából, mint a korabeliek erre rá is mutattak — s ekkor Klebelsberg nyilván a radikálisokat „nemzeti” oldalról ért támadásokra gondol — kivesszt a történelmi érzék. „Kivesszt minden nemzeti”, kivesszt a historikus látásmód, „az a tudat, hogy a múlt milyen erkölcsi és jogi kincsesház a népek életében.” Jászi felismerte, hogy tanításai és a társadalom történeti érzeke mennyire kizárják egymást, mondja Klebelsberg, s ezért támadta „a magyar történetírás hagyományos neves szellemét”; sejtette, hogy „csak dicső múltjáról megfélemedezett nemzedék fordulhat felületes tanításai felé”. Mert — s itt kapják meg legmélyebb értelmezésüket a társadalom történeti érzékéről eddig elmondottak — „*aki ezredéves alkotmányunkhoz ragaszkodik, aki fel tudja fogni a jogfolytonosságnak, a politikai tradíciónak erkölcsi és gyakorlati jelentőségét, mint felfogja a világ első alkotmányos nemzete: az angol, — az sohasem szegődhet a társadalmi rendbontás, a mindent felforgatás vörös zászlaja alá*”.²⁹

Túlzás lenne a gondolatmenetek hasonlósága miatt közvetlen összefüggést keresni a francia és a német romantikának a francia forradalom utáni reakciós historizmus és a fiatal magyar ellenforradalom egyik politikus-ideológusának gondolkodása között. De tény, hogy miként a francia forradalom szellemével, s magával a forradalommal szembe forduló gondolkodók a társadalom, a politika történetiségében azonosították a történelmi folyamatot a fokozatos fejlődéssel, szembeállítva ezt a forradalom „önkényével”, fejlődést megszakító voltával, úgy a klebelsbergi mondatokban a társadalom történeti érzeke hasonlóval rendelkezik: magába foglalja az alkotmányosságot, a jogfolytonosságot, a politikai tradíciók jelentőségének tudatát, ami ellenszere a forradalmi „mindent felforgatás”-nak. Ha a közvetlen eredet-keresés nem is, de az egymás mellé állítás jogos, mert épp a német reakciós filozófiai-jogbölesei iskolák közvetítésével a német romantika kora konzervatív rétegeinek e reakciós historizmus színté minden forradalomellenes konzervatív ideológia lényeges összetevője lesz. Végső soron még a képlet sem változik: minden esetben arról van szó hogy mivel a régi uralkodó rétegek a forradalommal szemben előjogaik igazolására csak történelmi érveket tudnak felhozni, igényeiket anciennitásukra, a forradalom előtti több évszázados fejlődésben gyökerező és továbbbél prioritásukra igyekeznek alapítani. Az ezt elsöprő forradalommal szembeállítják a nemzeti történelem fokozatos fejlődését, mint a társadalom előrehaladásának egyetlen egészséges útját. — Azaz a történelem az ellenforradalmi konzervativizmus értelmezésében azonos a lassú organikus fejlődéssel, az alkotmányossággal, a jogfolytonossággal, s tagadása minden forradalmi radikalizmusnak. Így válik érthetővé mindaz, amit már korábban idéztünk Klebelsbergtől, s ahol arról szól, hogy a történelem nem „retrospektív, a múltakba visszatekintő kíváncsiság csupán, hanem hatalmas erkölcsi erő” és ha a társadalomból kivész a múlt, a nemzeti történelem szeretete, akkor mint az „emlékezőtehetségét vesztett ember” „oktalanul rohan a veszedelembé, a vesztébe”, azaz a forradalomba. Ezért fejezi be a történelem és a jelen társadalmi közötti kapcsolódásokról szóló fejtegetéseit azzal, hogy „a társadalom tehát önmagát, s aját rendjét védi, ha a történetírás pártolja.”

A *történetírás társadalmi funkciója* ugyanis Klebelsberg szerint az, hogy a forradalmi szellem elterjedését egyedül meggátolni képes történeti érzék fejlődését elősegítse, hogy ébren tartsa a nemzeti történelem szeretetét, idézze annak tanulságait. A történetírás e társadalmi szerepében való meggyőződése vezette akkor, — mondja 1922-ben, természetesen utólagos koncipiálással — amikor „a bolsevizmus összeomlása után” nyomban hozzálátott a Történelmi Társulat újjászervezéséhez, „melynek egyik főhivatása éppen a történeti érzék ápolása a magyar nemzetben”.³⁰ A klebelsbergi fejtegetésekben így válik az ellenforradalmi gondolatvilág szerves részévé a forradalom veszélyétől megóvó történeti gondolkodás ápolására hivatott történettudomány. S így ötvöződnek a történetírás társadalmi funkciójáról, a nemzeti történelem jelennek szóló erkölcsi mondanivalójáról kialakított képből forradalom- és radikalizmusellenes konzervativizmus és nacionalizmus.

*

²⁹ BCT 36 — 37. 1.

³⁰ BCT 53. 1. Jellemző, hogy Kornis Gyula, hízelegni akarva a kultuszminiszternek, e társulati megnyitóbeszéből azt a „nemes bátorságot” emeli ki, „mellyel az ahistorikus és az anationalis radikalizmust” ostorozza, „melynek legfőbb ellensége a történeti érzék ápolása.

Ennek szolgálatába állítja programmal a Tört. Társaságot, s jólesik tudnunk, hogy ennek szolgálatába óhajtod állítani egész közoktatásunkat.” Jellemző Kornisra, hogy azonnal ajánlkozik: „egy alkalommal szeretné elmondani Klebelsbergnek, milyen nagy harcot vív ő másfél éve a „sokszor jóhiszemű, de túlzó természettudományi irányzat ellen”. S mennyire nehezen értik meg, „hogy az, ami az embert az állattal szemben (melynek nincs története) emberré teszi: éppen a történeti tudat”. Már előre látja, hogy e koncepció érvényesüléséért a következőkben milyen nagy harcot kell majd ismét — a korábban Jásziék ellen vívott harchoz hasonlóan — vívniuk. (Kornis Gyula — Klebelsberg Kuno Bpest, 1923. II. 17. OSzKK Levelestár)

A történettudomány e nemzeti, társadalmi szerepéből következik a *szaktudományos feladatok* körvonalazása. A Klebelsberg gondolkodásmódjára annyira jellemző sajátosság, hogy ugyanis a „nagy” általános célkitűzések közül mindig eljut a konkrét, a politikai gyakorlatban is megvalósítható programig, ebben az esetben is érvényesül. A történettudománnyal szemben 1919 után állított „korigény” szellemében emeli ki visszavisszatérően beszédeiben és leveleiben a hazai történetírás általa fontosnak tartott kérdéseit.

A történelemtudomány társadalmi hatásának hangsúlyozása maga után vonta, hogy a történetírói teljesítmények abból a szempontból kerüljenek értékelésre: vajon mennyire képesek a történetírás hirdette eszméknek megnyerni a közönséget? Milyen legyen a történeti munka, hogy a hatásához mindenképp előtte szükséges olvasottságot és érdeklődést felkeltesse? Ezek a kérdések különböző oldalakról vetették fel a *történeti munka és a közönség* viszonyának problematikáját.

A műfaj kérdése. Ha a történetírás politizáló jellegének oldaláról közelítünk a különböző történetírói munkákhoz, kétségtelenül bizonyos csoportosítás alakítható ki a történeti munka műfajai szerint is. Erre vonatkozó elképzeléseinkre még a későbbiekben, a Fontes kötetekről szólva visszatérünk, itt csak azokra a változásokra szeretnénk utalni, melyeket a történetírás különböző típusú termékei kínálnak a történetészek a politizálásra, arra, hogy korának általa kiemelt és döntőnek ítélt kérdéseit a történeti múltból szólva fogalmazzák meg, s adjon azokra választ. A típusok rendkívül széles skáláján látszatra talán a legkevésbé „politikus műfaj”-nak a forrásközlések tekinthetnek. Itt adódik a legkevésbé alkalom, hogy a történetíró hangvételével, vagy rosszabb esetben a történeti tények hamis sorakoztatásával, esetleg mellőzésével szubjektív érzéseit tegye meg egyedüli vezetőjének.

A klebelsbergi program nyomán készített és megjelent munkák zöme hatalmas forráskiadvány. A legtöbb esetben bőven közölnek anyagokat különböző jellegű forrásokból, nagy jegyzetapparátussal, a kérdés irodalmának alapos feldolgozásával. Mégis ki állíthatná, hogy az elnöki programban oly gyakran emlegetett társadalmi funkciókat nem látták el, vagy nem illeszkedtek az ellenforradalmi rendszer tudománypolitikai és elvi programjához? Maga Klebelsberg is felteszi a kérdést: vajon a történeti érzék ápolását az ún. „propaganda iratok”, vagy pedig a „jól megírt történelmi munkák” kiadásával kell-e végezni? A válasz nagyon határozottan az utóbbi mellett száll síkra, mondván, hogy „ez a legjobb propaganda”.³¹

Klebelsberg e megfogalmazásához itt két megjegyzés kívánkozik. Először is figyelembe kell venni azt, hogy Klebelsberg láthatóan komolyan gondolt a történeti munka szakszerűségének fenntartására. A történettudományhoz a politikum felől közeledve soha nem gondolt a szaktudományos igények feladására. Magában a szaktudományosság fejlődésében is „nagy nemzeti erőt” látott — s mindennek előtt mesterei, a német tudománypolitika nem kis-formátumú nacionalista és sovíniszta reprezentánsainak hatására — úgy gondolta, hogy a magyar tudományosság hírnevének növekedésével, az európai kultúrához való szorosabb kapcsolódásával, a jólképzett szakerek „kibocsátásával” a magyarság „életképességét” bizonyíthatná Európának. A tudománnyal való politizálásnak e klebelsbergi elképzelésébe, a „kultúrfülény” eszméjének modernizálásába bele tartozott mindaz, ami a polgári szaktudomány fejlődését az ellenforradalmi célkitűzések között segíthette, az elitnevelés és tudatos külpolitikai orientáció szellemében kiépített külföldi ösztöndíjrendszertől a hazai tudományos státuszok megteremtéséig. . . — Másodszor e politizáló szaktudományos munkák közönségéről kell néhány szót szólni. Klebelsberg a munkák „közönségén” kétségtelenül csak aránylag szűk réteget, az értelmiség egy részét értette. Ezeket szerette volna iránytmutató könyvekkel ellátni. Mint az elitnevelés és a klebelsbergi kultúrpolitikai koncepció más elemei, ez is része az egész program antidemokratizmusának, a szélesebb néprétegek művelődése elhanyagolásának³², de azt is hozzá kell tennünk, hogy ugyanakkor a program ezen „arisztokratizmus” egy távolállást is jelentett — mint arra Klebelsberg szavainak idézésével utaltunk — az „olcsóbb” propagandisztikus eszközöktől. Márpedig, ha a szaktudomány és a mindenkori politika állandó kölcsönhatását a szaktudomány fejlődése szempontjából közelítjük meg, akkor nem lebecsülendő, hogy a szaktudomány — melynek közönsége mindig csak az értelmiség szűkebb rétege — követelményei és az igény a történettudomány politizálására 1919 után egy programon belül megfértek. Különösen ha figyelembe vesszük, hogy a hazai történetírás politikához kötődését nyomonkövetve, nem minden idő-

³¹ BCT 53. l.

³² Vö. Balogh Sándor: i. m. Történelmi Szemle, 1962. 426—448. l.

szak tudománypolitikai programadása követelte meg a politikumába kényszerített történetírástól a szakmai értelemben is színvonalas „politikumot”.

A „lényeges kérdések” kutatásáról, a történettudomány közönség felé fordulásáról tett Klebelsberg-megjegyzések kitérnek arra az ismert jelenségre, hogy a XIX. század végén s századunk elején csökkent a közönség érdeklődése a történelem iránt. A tényleges összefüggés ismert: a döntő mozzanatot a modern kapitalizmus talaján kialakuló új világkép jelenti, melyben a természettudományos és a technikai ismereti elemek kétségtelesenül óriási túlsúlyra kerültek. Klebelsberg a jelenséget csak a tudomány és közönsége viszonyában fogja meg, mint a történeti érzék hanyatlásának egyik jelét. Erről szólva nem veszi észre, hogy a századforduló magyar olvasóközönségének érdeklődése a történelem iránt azért is csökkent, mert a magyar történetírás megmaradt a nemesi történet-szemlélet alapján, s a közönség igénye ezt már meghalalta; de néhány valós összetevőre helyesen mutat rá.

Horváth Mihály és Szalay munkáit „az öregek, a mi atyáink és nagyatyáink . . . érdeklődéssel és szeretettel lapozgatták”, mondja. Ezután azonban történetírásunkban egy joggal érdektelenséggel kísért korszak következett, amikor a kutatók mellékes adalék-szerű tények feltárására összpontosították figyelmüket. Azért nem tudott a nagyközönségre hatni a történelem, mert a történetírás rosszul választotta meg témáit és a fel-dolgozási mód sem volt alkalmas a „közérdeklődést megragadni és lekötni”. Helyes volt szerinte a homályos részproblémák tisztázása, de „bizonyos félelem, bizonyos horror mutatkozott a főbenjáró, nagy kérdésekkel, a főeseményekkel való foglalkozástól, inkább harmadrangú kérdésekkel pepecseltek, nem voltak tekintettel a művészi kompozíció és előadás követelményeire, az újabb kort elhanyagolták, a legújabb kort pedig szinte elkerülték.”³³

Az érvelés egyik része, hogy ui. mellékes részkérdésekkel foglalkozott a dualizmus kori magyar történetírás, s hogy eközben a történetírók nem törődtek munkájuk olvashatóságával, az ellenforradalmi korszak szinte minden történetírói programadásában megtalálható. Különösen a rankei utakon járó később kibontakozó szellemörténet vezető egyéniségei vádolták „túlzott specializáló szellemmel”, a részletkutatásokban való elveszéssel a századvég történetírását. Ezekben az értékelésekben az érvelés természetesen „szakmai”: vagy a történetírás „legújabb”, a pusztán adatgyűjtőgető irányzattal szembe forduló nemzetközi eredményeire hivatkoznak, vagy a szerző felkészültségétől függően kevesebb vagy több filozófiai műveltségre épülő „elvi” indoklást igényeznek adni, nemegyszer a tudománytörténet törvényszerűségére hivatkoznak, mely szerint a rész kutatások és a szintetizálás kora követik egymást, s most látják elérkezettnek az időt, hogy a rész kutatásokon túllépjenek. — Klebelsberg a szaktudomány érvelését politikai indíttatású gondolatmenetbe olvasztja: a közönségre hatás igényével köti össze a dualizmus történetírásának bírálatát, a túlzott részletkutatások elvetését, az összefoglaló, a „lényeges” kérdések kutatására vállalkozó munkák megírásának sürgetését. Klebelsberg a szaktudomány „modern” törekvéseit a maga szempontjából jól illesztette össze az ellenforradalmi kor tudománypolitikai célkitűzéseivel.

Az *újkori történelem kutatásának* fontosságáról már az előbbi idézetben is szó esett. Azért tartja megindulását sürgetőnek Klebelsberg, mert, mint mondja, a közönséget jobban érdeklik a hozzá időben közel álló események.³⁴ A kérdés azonban túlmutat ezen az összefüggésen és a klebelsbergi programban elfoglalt helyéről külön is kell röviden szólni. Először, mert Klebelsberg volt az, aki a magyar történetírás történetében felvetette, s programszerűen ki is fejtette a „hozzánk közelebb eső korok” kutatásának fontosságát. E program nyomán indult meg az újkori történelemmel foglalkozó magyar történetírás legnagyobb szabású forráskiadványsorozata, született meg több jelentős tanulmány, került a publicisztika teréről a tudományos megközelítés elé egy sor, történettudományunkat máig foglalkoztató kérdéskör. Ki kell térni tárgyalására azért is, mert az újkori történelem kutatása az itt elsősorban tárgyalt, Klebelsbergnek a történettudomány helyéről, feladatairól kialakított koncepciójában lényeges elem. Szervesen illeszkedik mind-abbba, amit a történetírás szerepéről általában elmond, leír, s elképzeléseinek felvázolása talán bepillantást adhat egy tudománypolitikai koncepció személyi indítékai mögé.

Klebelsberg társulati elnökké választása után alig két hónappal, 1917 áprilisában elmondott beszédében olvashatunk először az újkori magyar történelem művelésének szükségességéről. Idézzük gondolatmenetét. — Az eddigi hazai publikációk, mondja, sajnos nem törődtek „a modern kort közvetlenül megelőző idő” történetével. Nem tárták fel Buda visszafoglalásától az 1848. évi szabadságharcig húzódó több, mint másfél évszáz-

³³ BCT. 53. 1.

³⁴ Uo. 53–54. 1.

zados korszak történelmi emlékeit. „Pedig a XVIII. század folyamán és a XIX. század első felében a korábbi meddő háborúk és felekezeti villongások helyébe közjogi, kulturális és közgazdasági törekvések léptek, melyek mai közéletünk közvetlen előzményei s melyeknek ismerete nélkül viszonyaink és számos intézményünk igazán meg sem érthetők.” Fel kell dolgozni a török kiűzését követő időszakot, Kollonics Einrichtungswerkjét, a Mária Terézia és II. József alatti telepítéseket, „ami mellett kiesiséggé törpül, amit telepítési téren a kiegyezés óta tettünk”, a „neoacquistica commissio munkássága, mely megvetette mai földbirtokviszonyainknak alapjait”, a jobbágyság helyzetének javítására tett intézkedések, az országgyűlési bizottságok 1823—48 közötti munkálkodásait. Az analógiákat—a XVIII. századi és a dualizmuskori telepítéseket, a jobbágyintézkedéseket — azért idézi, hogy ezzel hangsúlyt adjon kiindulójának: a múlt történései és a jelen problémái között mennyi kapcsolódás van. Ezeket a korokat azért kell kutatni, mert „mai közéletünk közvetlen előzményei”. Azért kell napvilágra hozni forrásanyagukat, s ellátni megfelelő bevezetővel — „melyek a kiadott forrásokat kerek gondolatkörre foglalják össze s történelmünk egészébe beillesztik” —, mert az nem egyszerűen a múlt megelevenítését jelenti, hanem a múltból a jelenbe vezető út felrajzolását is. E könyveknek nemcsak a tudósok, „hanem közgazdánk és politikusaink is hasznát látnák”. Ahogy a történeti munkának legfőbb érdeme a múlt kérdéseinek jelenbe való kifejlődését vázolni, úgy „az államirratnak és a politikai beszédnek is a maga szépségét éppen az aktuális eseményeknek a történelmi előzményekkel való összekapcsolása, a nemzeti élet nagy folytonosságába való beállítása adja meg”³⁵ (kiemelés tőlem — G. F.).

Nemcsak a történelemkutatás tematikai frissítését kívánja Klebelsberg, amikor az újkori történelem etappjainak kutatását, bizonyos kiemelt folyamatok történetének megírását sürgeti, hanem az aktuális politikai kérdések történeti alapokra helyezett vizsgálatát akarja. Megteremteni programszerűen, intézményesen a politikai gondolkodás és a történelemtudomány még szorosabb összekapcsolódását. (Mint ahogy ez épp Klebelsberg tudománypolitikai működése révén még közelebb is került.) E program alapjáról bírálja a korábbi történetírást. Ami a tematikát illeti, a dualizmuskori történetírás valóban megállt a XVII. század második felénél, a XVIII. századból már csak az állandóan melegen tartott függetlenségi kérdés történetileg visszavetített és felnagaszalt képét, a Rákóczi-szabadságharcot tekintette történelmi témának.³⁶ A történetírás egyébként — nem szólva természetesen a publicisztikai igényű írásokról, s egy-két (pl. Marczali művei a XVIII. század végi Magyarországról, Fraknoi írása Martinovics Ignácra) elvétve megjelent ilyen munkáról, vagy politikai-történeti visszacmlékezésekről — éppen azért nem foglalkozott a későbbi századok történetével, mert a korához közel eső történéseket nem tartotta tudományos megközelítés tárgyának. Természetesen nem arról van szó, mintha ezzel a magyar történetírás távol tartotta volna magát a politizálástól. A magyar politikai gondolkodás történetében a legkülönbözőbb kora- és későkorszaki témák megfelelően bizonyultak a historiával történő politizálásra, ami megszabta a történetírás által vizsgált kérdések körét is. A klebelsbergi program újszerűségét e téren az adja, hogy a magyar történetírás évszázados, de a szaktudomány által soha be nem vallott társadalmi funkcióját, politizáló kiindulását nyíltan vallja, sőt, az általa leginkább politikusnak tartott újkori kutatások nagyméretű megindítását javasolja.

Mielőtt Klebelsbergnek a történelem, a történelemtudomány funkciójáról kialakított nézetei tárgyalásának végére érnének, szólnunk kell e vonatkozásokban Klebelsberg egyéniségéről, gondolkodásmódjáról: történelmi műveltségéről, s erre alapozódó politikai ihletettségi historizálásáról.

Meglepő, s már a kortársak számára is az volt, hogy a társulati elnök, politikus létére, milyen határozott és a konkrét történelmi eseményekre lebontott programmal mer és tud kiállni a magyar történész-társadalom elé. Pedig még csak az sem mondható, hogy — mint a későbbi években — ekkor ott álltak volna közvetlen környezetében azok a historikusok, levéltárosok, akik a későbbi nagy tudománysszervezési programok kialakításában és megvalósításában oly jelentős szerepet kaptak.³⁷ A történelem és jelen, a történetírás és politika viszonyának klebelsbergi felfogásához érdekes adalékokat nyújt ilyen jellegű feljegyzéseinek rövid szemügyrevétele.

³⁵ Uo.

³⁶ Vö. *Várkonyi Ágnes*: Thaly Kálmán és történetírása. Bpest, 1961.

³⁷ Az elnöknek, a miniszternek kijáró „hízelgés” mellett is jellemzőek azok a sorok, melyekben egyes történészek az elmúlt beszédekben a történeti tények, összefüggések megalapozottságáról, s nemegyszer a szakkörökben is újnak számító beállításról szólnak elismeréssel. Eckhart Ferenc — Klebelsberg Kuno, Bécs, 1922. XII. 14. OSZKK Leveletár; Csánki Dezső — Klebelsberg Kuno Bpest, 1922. XII. 1.; 1925. I. 3. Uo.

A korábbi évekből származó jegyzetfüzetei, feljegyzései mindenek előtt bizonyítják a történettudomány iránti igen erős fogékonyságát, érdeklődését nemcsak a magyar, de a német történelem és a német történetírás kiemelkedő képviselői iránt is (pl. Ranke, Burckhardt).³⁸ Egyik kisebb tanulmánya a „Politikai megjegyzések az Árpádkori történehez” címet viselte, majd Pauler és Acsády munkáiból gyűjtött anyagot egy nagyobb dolgozathoz („A magyar nemzet által a vasvári békétől a szatmári békéig kiforrott szervezetek”).³⁹ Nagy történelmi műveltséget, különösen a XVIII—XIX. század történetéből, mutatják későbbi, a húszas évekből származó levelei is, s nemegyszer megtörténik, hogy a frissen megjelent Fontes-kötetekben egy-egy tényelírára hívja fel a figyelmet, vagy észreveszi az ellentmondásokat a különböző források között.⁴⁰ S amikor a nemzetiségi kérdésről 1909-ben tanulmánytervezetet készít, abba külön történeti részt iktat, melyet később magántanári értekezésnek szánt. Amint az Huszti leírásából kiderül, e jegyzetek egyik legérdekesebb sajátossága, hogy felvet több, a modern polgári politikatudomány körébe vágó kérdést (pl. a gyakorlati politika és a politikai ideológia viszonya), s hiányolja, hogy ezekkel nem foglalkoznak. Másrészt az elvi, politikai fejtegetést mindig történeti visszatekintés előzi meg, mely az adott problémakörnek a jelenhez vezető útját vázolja, s erre épülnek mintegy tanulságokként a jelen politika feladatai. A nemzetiségi kérdést tárgyaló dolgozat tervében pl. először a történeti rész kidolgozása áll négy fejezetben: I. II. Rákóczi György bukásától a II. József-féle ösztörirodalmi kísérlet bukásáig; II. II. Lipót uralkodásától 1848-ig; III. Világostól a kiegyezésig; IV. A kiegyezéstől napjainkig. Az „indukció útján nyert igazságok” tárgyalása ezután következik.⁴¹

A jegyzetek nemcsak azt bizonyítják, hogy Klebelsberg érdeklődött a történettudomány problémái iránt, s ismerte a szakirodalom alapján a magyar történelmet, hanem azt is, hogy a történelemhez a politika felől közeledett. A fiatal korától hivatali-politikai pályára készülő Klebelsberg⁴² gondolatvilágában a történeti tanulmányok a jelen társadalmi-politikai kérdéseinek gyökereihez történő leásás szándékát jelentik. És a jelen politikai problémáinak gyökerei a megközelítésnél először természetesen a napjainkhoz legközelebb eső közelmúltban fedezhetők fel; ezért kap az újkori történelem kutatása annyira közvetlen politizáló szerepet mindenféle szaktörténeti megközelítésnél is. E közvetlen kapcsolódás objektív meglete ugyanakkor hatalmas „lehetőségeket kínál a politikának, mely keresi kérdésfeltevésére a választ, vagy jelenére az igazolást. Klebelsberg történelem felé fordulásában ez utóbbi eset példáját látjuk, s ez már magyarázza is részéről az újkori történelem felé fordulás indítékait.⁴³ Sajnos hatalmas, mintegy harminc vastag kötetre rugó feljegyzésgyűjteménye tudomásunk szerint elpusztult, így nem vállalkozhatunk rekonstruálni, mennyire hatottak e politikai gondolkodási mód kialakulására a német történeti államtani iskolák⁴⁴, s mennyire a magyar politikai gondolkodás előzményei. Ha a párhuzamot keresnénk a magyar politikai közéletben, elsősorban a fiatalabb Andrásyra kellene gondolnunk, akinek a fentebb idézett tervekhez nagyon hasonló módszerű, hasonló megközelítéssel írott tanulmányai szép számmal jelentek meg. De számunkra elsősorban maga a klebelsbergi történelem-jelen viszony s az ebből következő történetírás és politika viszony felfogása a lényeges. Ezek ilyen egységbenlátása, melyet az idézett példák bizonyítanak, kissé szemléleti alapja is annak a historizáló politikai elgondolásnak, melyben az 1918 előtti újkori magyar történelem

³⁸ E füzeteket csak Huszti József leírása és idézése alapján ismerjük. Huszti könyve (Gróf Klebelsberg Kuno életműve, Bpest, 1942) kétségtelenül erős elfogulással rajzolja meg a hozzá közel álló kultúrpolitikus életútját. Munkájában azonban felismerjük a hatalmas kiegészítésként egészét, s bőven idézett adatainak egy részét ellenőrizni tudván, forrásfelhasználását, idézeteit igen korrektnak, megbízhatónak találuk.

³⁹ Huszti: i. m. 18–19. l. A szerző itt részletesen ismerteti egy 1905–1909 között keletkezett feljegyzéseket, jegyzeteket tartalmazó füzetet.

⁴⁰ Károlyi Árpád is láthatóan meglepődik, hogy Klebelsberg egy Széchenyi által Palmerstonhoz intézett levél kérdésében észrevette a döblingi kötet és Falk feljegyzései közötti különbséget. Károlyi Árpád–Klebelsberg Kuno Bécs, 1923. IV. 11. OSzKK Levelestár.

⁴¹ Huszti: i. m. 30. l.

⁴² Vö. erre vonatkozóan Kisteleki Károly és Lecuan Livius (?) visszaemlékezéseit (1934) Klebelsberg fiatal korára. OSzKK Ann. 10 582 és Ann. 10 583.

⁴³ Természetesen azt is meg kell jegyeznünk, hogy az újkori történelemnek ennire központba állítása messze túlvetve Klebelsberg egyéni koncepcióján. Az indítás, a programszerű meghirdetés és a program határozott politikai ihletettsége az, ami a klebelsbergi elképzelésekben a historiográfia szempontjából fontos. A kérdés azonban ennél tágabb értelemben is feltevésre vár: az egyéni meglátáson s azon túl, hogy a bécsi levéltárak megnyitása kínálta a még felhasználatlan történeti források közzétételét és kiaknázását, miért éppen a 20-as évek elején kap az újkori történelem kutatása ilyen fontos helyet, miért kaptak az akkori tudománypolitikai koncepcióban a középkorkutatással szemben is előbbsorolást? (Hogy azután a 30-as években a magyar középkor kutatása ismét átvegye a történeti tematikákban „hagyományos” vezető helyét!)

⁴⁴ Klebelsberg, minti említettük Berlinben is járt egyetemre, ahol többek között Becker, későbbi porosz kultuszminiszterrel kötött barátságát. Beszédei, írásai is arról tanúskodnak, hogy elsősorban a német jogi, történeti munkák voltak olvasmányai. Lásd: Huszti: i. m., továbbá a berlini egyetemen tartott beszédét 1925. X. 25-én. BCT 213–232. l. Érdekes ilyen szempontból volt professorához, A. Harnackhoz írott levele németországjáról látogatásáról. (Klebelsberg Kuno – A. Harnack. Bpest, 1925. XI. 10. Eredeti fogalmazvány. OSzKK Levelestár.)

és az ellenforradalmi korszak politikai gondolkörei összeolvadtak, s amely az újkori magyar történelem fejlődési vonalát úgy rajzolta meg, hogy rajta a demokratikus és proletárforradalom, „előzményeivel” együtt, csak elitelni való kitérést képezzen.

E klebelsbergi historizáló szemléletben tehát a nemzeti történelemhez közeledés a forradalmaktól való elhatárolódást is jelenti; a történettudomány fontos társadalmi szerepet kap: ápolni a társadalomban a forradalmi szellem terjedését akadályozó „történeti érzéket”. A történettudomány e társadalmi funkciójából következnek a szaktudomány feladatai, a közönségre hatás fokozottabb igénye és az újkori magyar történelem kutatásának közvetlen politikai indítású sürgetése. A klebelsbergi programadás elemei is mutatói a hazai történetírás politikai-ideológiai funkciója erősödésének a forradalmak leverését követő évek szellemi életében.

Tudománypolitika — tudományszervezés

A klebelsbergi programadás azonban nemcsak a történettudomány társadalmi funkciójára, a tudományos kutatás feladataira terjedt ki, hanem a tudományos közélet egészének átszervezésére is. Az évenként elhangzott elnöki beszédek szinte mindegyike két részre tagolódik: a történeti témák kiemelése, a társulati tudományos tevékenység felmérése — és Klebelsberg tudományszervezési elveinek kifejtése. Már ezen beszédekben — és egész tárgyalt időszakunkba eső működésében — megtalálható a klebelsbergi tudomány-, sőt kultúrpolitika két legjelentősebb motívuma: az új politikai helyzetnek megfelelő programadás, koncepciók kialakítása és a nagyméretű szervezési munka a központi elv alapján elrendeződő intézmények rendszerének kialakítására való törekvés.

Klebelsberg már 1917-ben átfogó tudományszervezési programot hirdet meg. Arról beszél, hogy a magyar történelem amaga „inspirációját”, „ihlető erejét” csak úgy fejtheti ki a mai problémákra, „ha tudományának megadjuk a neki való szervezetet”. Mert a modern korszakban csak óriási, tág keretekben kiépített szervezetek révén lehet „átfogni” a társadalmat, a tudománynak csak így lehet igazán széles körben hatása. „A modern korszak óriási méreteit csak szervezetekkel lehet átfogni. Amire korábban elég volt lelkes és tehetséges emberek egyéni vállalkozása, abból ma már igen sokat csak szervezetek láthatnak el sikeresen.” A XVIII. század és a reformkor nagy forráskiadó vállalkozóinak — Hevenes Gábor, Kaprinai István, Fejér György, Katona István, Kovachich — elpusztíthatatlan munkakedve legyenek a jelen kutatóinak is példái. Ez a munkakedv, mondja, él ma is, „csak szervezés és vezetés dolga, hogy újabb virágzást fakasszon”.⁴⁵

Ezzel a gondolattal vezeti be a társulati elnök első tudományszervezési programadását, melynek keretében szinte az egész magyar történettudomány átszervezésének tervét vázolja. S a későbbiekben is — a 20-as években beszédeiben, megnyilatkozásaiban, leveleiben — megtalálhatóak más-más összefüggésben az itt vázolt elképzelések.

Ezekről szólva mindenképp el kell körvonaloznunk, hogy mit jelentett a klebelsbergi tudományszervezés; mit értett a fiatal államtitkár, társulati elnök, majd később a közoktatásügyi miniszter „tudományszervezés”-en.

Szembeötlőek azok a megnyilatkozások, melyek a tudományos kutatás, a kutatói tevékenység szervezetségét sürgetik. A modern tudomány szinte elsőrangú jellemzőjét látja a kutatás szervezetségében, s több megnyilatkozásában olvashatjuk a már idézett gondolatot: az egyéni vállalkozások ideje lejárt, a közös, összehangolt kutatómunkaé a jövő. „A történelem mezején is elmúlt a kaliforniai aranykeresés kora, s bár az egyesek levéltári kutatása még vezethet időnként váratlan és tüneményes eredményekre, de általában ma már többeknek tervszerűen összefogott munkája szükséges annak az óriási adathalmaznak a kibányászásához, mely különösen az annyira szétágazó újkori történelem fölépítéséhez szükséges” — indokolja a Fontes sorozat kutatási programját. „A modern kor igényeinek és követelményeinek a forráskutatás terén az ilyen nagy tudományos kollektív vállalkozások felelnek meg, melyeknek eredménye hatalmas sorozatos kiadványokban ölt testet” (1918).⁴⁶ Ezért is kívánatos „levéltári kutatóinkat” szervezni „nagyobbszabású történelmi forráskiadásra”. Nem a tudományos gondolkodás, a tudományos alkotások egyéni indíttóságát tagadja, mert, mint mondja, a nagy felfedezések az egyén sajátjai (1921), de a tudomány egészének fejlődése nem elsősorban a nagy egyéniségek gondolataival, felfedezéseivel megy előre. Az „ilyen szükségképpen egyedülálló, sajnos ritka tüneményes erupciók mellett a szakképzettek ezrei működnek közre a tudományok továbbfejlesztésén. Főleg az előmunkálatokhoz, az anyaggyűjtéshez,

⁴⁵ BCT. 7. l.

⁴⁶ Uo. 16. l.

a tudományos félgyártmányok előállításához kívánatlik meg számos szorgalmas kéz, sok, a munka tömegétől vissza nem rettenő friss, fiatal erő. A tudományos munkáknak mennyiségileg túlnyomó része nem a lángész, hanem a szorgalmas kezek produktuma.⁴⁷

De nézzük, milyen következtetések származnak a tudományfejlődés e felfogásából, a történettudományos kutatás szervezettségére vonatkozóan?

A szervezettség legmechanikusabb része, alapeleme: a kutatói erők egyszerű összege; tíz levéltáros sokkal több anyagot tud átnézni, mint egy. Illetve, a nagy, hatalmas forrásanyagot — az egy témára vonatkozó, szerteágazó forrásanyagot — csakis „összehangolt, közös program alapján dolgozó historikusok” tárhatják fel — mondja. Ahogy a természettudósok végigjárják a világot, s átadják egymásnak tapasztalataikat, úgy a történészek végigjárják Európa levéltárait, s a kutatott korszakra — Magyarország újkori történetére — vonatkozó anyagokat összegyűjtik, hogy a „korszak története ne egyoldalú forrásból és hézagos adatokból, hanem minél teljesebb anyagból legyen megépíthető.”⁴⁸ Az így létrejövő nagy forráskiadások tervét csekélyszámú embernek kell megkonstruálnia, véghezvinni azonban csak nagyobb számú fiatal kutatóval lehet (1921).⁴⁹

S a hazai társadalomtudományok történetében, a forrásanyag minél szélesebb feltárásának igényéből kiindulva fogalmazza meg Klebelsberg először a tudományágon belüli tervszerűség, sőt irányítottság szükségét. Nemesak nagy feladatokra vállalkozott munkatársak tevékenységének összehangolása miatt van erre szükség, hanem azért is, hogy a történelmi kutatásban a hézagokat ki lehessen tölteni. A történelem eddig nem tárgyalt „fehér foltjai”-nak felkutatását kell biztosítani, mégpedig úgy, hogy — az eddigi pályadíjak kitűzése helyett — a disszertációs tézisek kitűzésénél az „új nemzedéket” irányítani kell ezekre a témákra (1921).⁵⁰

A tudományos kutatás szervezetté tételével párhuzamosan mindig elhangzik a tudományos kutatás szervezete, intézményei kiépítésének sürgetése. A nagy, összehangolt kutatásokat meg is kell szervezni, s mint mondja, a társulatoké, akadémiaiéké ennek feladata. Meg kell teremteni a tudományos egyesületeknek a „kedvező előfeltételeket” (1918)⁵¹ és az akadémiáknak, a tudományos társulatoknak észre kell venniük a nagy tudományos vállalkozások lehetőségeit, meg kell szervezni, adminisztrálni azt (1921).⁵² A intézmények megteremtését nemesak azért tartja fontosnak, mert szervezik a tudományok munkát, hanem mert létükkel keretet is adnak annak. Állandó munkahelyet jelentenek egy új tudományos hivatalnok-réteg, önálló tudósréteg számára, biztosítják a korábbi tudományos eredmények fennmaradását, a korábbi tudósnemzedék tapasztalatainak a velük együtt dolgozó fiatalokban való továbbélését.⁵³

Ugyanakkor, amikor az egyes intézményeken belül ez a szervezett tudományos kutatómunka folyik, összhangnak kell lenni a tudományos intézmények között is. Ahogy „profilozni” kell a kutatómunkát az egyes intézményekre, s szét kell választani a történelmi intézetekben és a levéltárakban folyó munkát, s a kidolgozott tanulmányokat közlő folyóiratot (Századok) egy másik, az apróbb, kisebb források közlésére hivatott folyóirattól (Levéltári Közlemények)⁵⁴ — úgy ezeknek az intézményeknek szervezeten egymásra is kell épülniök. Ez a szervezett egymásraépülés biztosítaná a tudósképzés, az utánpótlás tervszerűségét az egyetemi szemináriumokban, majd a tudományos intézetekben: de ez az egymásraépülés biztosíthatja a tudományos termelés egészének feltételeit, a már megszületett művek megjelentetésének megszervezését is. Ezért szerepel a gondolatmenet végső elemeként az önálló, tudományos könyvkiadó, nyomda létrehozása, sőt a tudományos termék piacának s terjesztésének felvetése — illetve a gyakorlatban — megoldása is.⁵⁵

Ebbe a tudományos kutatás szervezettségére és a tudományos intézmények szervezeti kiépítésére törekvő tudományszervezési koncepcióba épül be a magyar történet-

⁴⁷ Uo. 44. l.

⁴⁸ Klebelsberg valóban igyekezett átnézni az újkori magyar történelemre vonatkozó anyagokat rejtő külföldi levéltárakat. Így jutnak el a hazai kutatók a különböző német, osztrák, francia, spanyol, angol levéltárakba. E kutatásokról a kiutazók beszámolóit: OSzKK Levelestár, Klebelsberghez intézett levelek.

⁴⁹ BCT 44. l.

⁵⁰ Uo. 46. l. Csak mellékesen említjük, hogy a tudományos kutatás szervezettsége, tervszerű irányításának igényéről folytatott további fejtegetések közben Klebelsberg olyan fontos, a mai tudományos mechanizmus kérdéseit is érintő kérdéseket vet fel, mint pl. az egyetemi szemináriumok és a tudományos utánpótlás-képzés és az egyetem, a fiatal egyetemi asszisztensek szerepe, a szemináriumok könyvekkel, segédesszközökkel való ellátása stb.

⁵¹ BCT 16. l.

⁵² Uo. 45. l.

⁵³ Ez, a tudományos eredmények kontinuitásának biztosítása, a háború utáni években különösen kedvező érvelése volt Klebelsbergnek a tudományos intézetek „védelme” közben.

⁵⁴ BCT 53. l. (1922).

⁵⁵ Vö.: BCT 14–15. l. (1917); 34. l. (1920); 47–49. l. (1921); 72. l. (1923).

tudomány, s később az egész polgári tudományosság átszervezésének programja. Azok a szervezési munkálatok, melyek Klebelsberg működését jelzik és kapcsolatosak a hazai történettudománnyal — igen széleskörűek. A múzeumok, a levéltár átszervezése érintették a történészeket, a történettudományt is, hiszen a korabeli történészek legnagyobb része levéltári, múzeumi tisztviselő, tanárember. Mégis a történettudományt szorosabban érintő klebelsbergi szervezések közül, a gondolat eredetiségét, a történettudomány fejlődésére gyakorolt hatásának horderejét tekintve is legjelentősebb a *történeti intézet* megszervezésének terve.

A történeti intézet gondolatát az 1917-es Klebelsberg-beszéd veti fel. A hazai történeti irodalomban a történeti intézet terve már 1885-ben felmerült, de ilyen határozott, konkrét körvonalazása korábban nem található. Helyesebben a Konstantinápolyi Intézet, melyet szintén Klebelsberg nevéhez köthetünk, alapító beszédében (1916) József Ferenc főherceg már beszél röviden a történeti kutatóintézetekről,⁵⁶ de ezt a beszédet kimutathatóan Klebelsberg készítette a főrangú elnök részére.⁵⁷

Az első társulati beszéd szerint a főcél a „tudósnevelés összes feltételeinek megteremtése, a történettudomány egészét átfogó tudományos szervezési feltételeinek létrehozása. Az első feladat: megfelelő számú állást szervezni, hogy a „történelem önálló művelésére valóban hivatással bírók megélhetése és előmenetele biztosítva legyen”.⁵⁸ A bölcsészkart végzettek jelentős része óraadásra, „kerestre” van utalva, s elveszti az esetleges továbbképzéshez kedvét, „elfonnyad”. Ezért először olyan „tisztos megélhetést adó ösztöndíjakat”, „ingyenes kollégiumi és intézeti helyeket”, „tanulmányúti segélyeket” kell szerezni, melyek „a mutatkozó tudományos hajlam és kutató érz számára gondtalan munkaidőt” biztosítanak. A legteljesebb és legjobb megoldási mólnak az elnök a tudományos intézet alapítását, s ezzel az önálló „státus” megteremtését tartja. Ezekben a történeti intézetekben az „ifjak” szakzerű irányítás és méltó felügyelet alatt, házikönyvtárral és más segédeszközökkel ellátva, a napi élet száz aprólékos bajaitól menten élhetnek tanulmányaiknak.”⁵⁹ Kétféle intézetet tervez: belföldit és külföldit. A leg-sürgősebbnek a *belföldi* megszervezését tartja, melynek feladata, hogy az egyetemi szeminárium után a „tudományos hajlammal bíró” fiatal „pár munkás esztendőn át” „kutatóvá képezi, sikerült dolgozatait kiadja és élete folyását később is szemmel tartja, eligazodását és elhelyezkedését a tudományos életben elősegíti”. Azaz biztosítanak a tudósképzés tervszerűségét, átsegítenék a kezdő-tanuló kutatót a nehézségeken, megfelelő célkitűzéseket szabnának neki.⁶⁰ Az intézet célja ennek szellemében „inkább a történelem segédtudományainak és a történeti kutatás módszereinek teljes és gyakorlati elsajátítása”.⁶¹

Az intézetek másik típusa a *külföldi* intézet. Ezek tagjai már a külföldi gyűjtemények, levéltárak fontosabb anyagainak feltárásával önálló tudományos munkásságot fejtenének ki. Vagyis azokat a kezdeményezéseket kellene folytatni, mondja Klebelsberg, melyeket egy-egy személy a római illetve a konstantinápolyi kutatásokkal megkezdett.⁶² De — hogy a kutatásoknál a kontinuitás biztosítva legyen — intézményt kell szervezni az egyéni munka helyébe: Róma és Konstantinápoly mellett Bécsben is, „melynek levéltárai nagy részét őrzi nemzeti történetünk emlékeinek”. S noha a bécsi intézet gondolata itt már felbukkan és teljesen úgy, miként az később meg is valósul: az ottani források kiaknázására, — Klebelsberg ekkor még a hazai intézet létrehozására gondol elsősorban. „A magyar történeti tudomány megszervezésének egyik legsürgősebb feladata, hogy ezt a belföldi intézetet megalkossuk.” Hiszen, mondja, az egyetem után „áthidalásra” van

⁵⁶ Megnyitó beszéd. Mondotta József Ferenc főherceg úr Ő Fensége a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgató tanácsának alakuló ülésén. Századok, 1917. 97–98. l. A beszéd egész gondolatmenete a későbbi Klebelsberg beszédekét követi.

⁵⁷ József Ferenc fkg. — Klebelsberg Kuno. 1916. XI. 11. OSzKK Levelestár.

⁵⁸ BCT 7. l.

⁵⁹ I. o. 9. l.

⁶⁰ Az egyetemi szemináriumok és a tudományos intézetek szerves egymásraépülését a tudósképzés érdekében Klebelsberg többször igyekezett különböző módon megvalósítani. Minisztersége első hónapjaiban például egy, az egyetemi szemináriumokat és a közgyűjteményeket — majd intézeteket — egybefogó tudományos csúszszerv gondolata foglalkoztatta. (Károlyi Árpád — Klebelsberg Kuno. Bécs, 1922. VI. 14. VI. 16. OSzKK Levelestár.)

⁶¹ Az ilyen programmal megalakuló belföldi intézet példájául nyilván az osztrák Institut für Österreichische Geschichtsforschung szolgált, melyet magyar történészek is látogattak a századveszén (Fejérfatay, Károlyi, később Eckhart). Vö.: *Alphons Lhotsky: Geschichte des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. 1854–1954. Graz—Köln, 1954: *Szekfű Gyula: Károlyi Árpád, Károlyi Árpád emlékkönyv*.

⁶² A római kutatásoknál nyilván Fraknoi Vilmosra gondol, akinek vezetése alatt 1884-ben megkezdődött a Monumenta Vaticana Hungariae Historiam Illustrantia c. forrásgyűjtemény kiadása. Fraknoi később római villáját felajánlotta az államnak a római történeti kutatásokhoz. 1914-ben kezdte volna meg működését, de a háború miatt erre nem kerülhetett sor. 1923-ban nyílt meg itt a Római Történeti Intézet. A *Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet* 1917 januárjában nyitották meg, hogy elsősorban a bizánci—magyar, török — magyar érintkezések történetére kutatóknak adjon othont. Az Intézet gondolata akkor vetődött fel, mikor a török — magyar érintkezéseket hosszú ideje kutató Karacsónyi hirtelen meghalt, s a téma kutatása félbeszakadni látszott. Az Intézet elsősorban a művészettörténeti kutatások terén mutatható fel eredményeket.

szükség, s attól lehet félni, hogyha a végzett hallgató kikerül a külföldi intézetbe, akkor az első idő olyan bevezető tanulmányokat fog igényelni, melyeket az itthoni intézetben sokkal jobban elvégezhet. Először tehát létre kell hozni egy „budapesti előkészítő központi intézetet”, majd azután a két meglevő és a Bécsben megszervezendő intézetekkel egyesíteni őket, s így Európában egyedülálló, hatalmas kutató intézményt hozhatnak létre.⁶³

Az intézmények ilyen hálózatát egészítenék ki az egyetemi — a két nemrég szervezett új pozsonyi és kolozsvári egyetemi — tanszékeken levő történészek, a műzeumok tisztviselői, sőt a középiskolai tanárok is. Elbe a keretbe ágyazódik be a nagy forrásközlési terv: a „tisztas megélhetést és kellő előmenetelt biztosító állások létesítése hatalmas lendületet fog adni magának a tudományos munkának: a források összegyűjtésének, kiadásának és feldolgozásának”.⁶⁴

A tudományos szervezési elképzelésben tehát a kiindulási pont a tudományos tisztviselői réteg szervezett kiépítése, mint a tudományosság fejlesztésének feltétele; s ebben az első lányszem a tudományos intézetek hálózatának kiépítése — mindenek előtt a hazai tudományos intézet megeremítése —, mely majd lendületet ad magának a tudományos munkának, a nagyszabású forráskiadásnak.

*

A 20-as évek tudománypolitikájának bármely fejezetéről essék is szó, nem lenne teljes a felrajzolt kép, ha nem szólnánk Klebelsberg személyéről külön; arról, hogy nemcsak a rendszer célkitűzéseit követő jól konstruált beszédeit mondta el, de maga is részt vett szinte minden jelentősebb szervezésben, a tervek kidolgozásában, s a létrehozott tudományos intézmények tényleges vezetésében. Mint Huszti József leírja, jegyzetfüzeteiben külön rovatot nyit „tennivalók a magyar történeti kutatás érdekében” címmel,⁶⁵ érdeklődése, figyelme igen széleskörű, a tudománypolitika különböző típusú munkát igénylő területeire kiterjed: részt vesz szinte minden, a tudománypolitika szempontjából fontos ülésen,⁶⁶ az intézeti, levéltári épületek belső díszítésének tervezésében, javaslatot tesz, kivel készíttessék a munkát,⁶⁷ hogy szervezzenek át társaságokat, kik kerüljenek vezető pozícióba és így tovább. Mint egy későbbi levelében írja, a dolgokat szerette „teljesen oldani meg”.⁶⁸ S ez a „teljességre” törekvés — ami nem egyszer kínos aprólékoságot is jelentett nála — végig követi egész minisztersége idején, de különösen jellemző rá ezekben az években: Tisza volt államtitkára, majd a Bethlen-kormány belügyminisztere, meglepően sok időt és energiát fordít a történettudományos ügyekre. (A korabeli gúnyolódások meg is jegyezték, hogy csak azért vállalta a belügyi tárcát, mert a levéltár is ide tartozott).

Személyesen szervezi a sokat emlegetett hollandiai akciót (Bánffy Miklós, Nagy Elek köv. tanácsos és György Miklós, a TEBE vezérigazgatója társaságában), mely után 51 történésznek ad 2—5000 koronányi segílyt. Az akció szervezésének célja eredetileg az volt, hogy a megindítandó nagy forráskiadványokhoz előteremtse a szükséges pénzüsszeget. Hazaérkezve Hollandiából, 1920 februárjában Klebelsberg a társulati ülés elnöki megnyitójában csak arról beszél, hogy pénzüllőlegben részesülnek a már jóváhagyott forráskötetek szerzői.⁶⁹ A valóságban azonban az összegyűlt 247 500 koronából 218 000-et szétosztottak a történészek között, tekintet nélkül arra, hogy részt vállaltak-e társulati kötetek elkészítésében vagy sem. A segélyezetttek listáján gyakran szerepel a pénzküitalás indoklásaként „régii tiszteletdíjának kiegészítése” vagy, hogy „munkatémája szintén később fog megállapíthatni, a mi azonban az összeg kifizetésének akadályául nem szolgálhat”. A segélyezetttek közt találhatjuk az idősebb nemzedék tagjait

⁶³ BCT 10. I. Itt a külföldi intézetekről csak mint majdani szaktudományos központokról eshet szó, s nem térhetünk ki arra, hogy milyen helyet foglaltak el 1919 után a klebelsbergi kultúrpolitikai koncepció egészében, hogyan illeszkedtek be a kultúrpolitika gondolatának kifejtése jegyében meghirdetett vezető-szakemberképzés, az értelmiségi elit-képzés programjába. Vö.: *Magyar Zoltán*: Vezető szakemberek képzése. Magyar Szemle, 1928; *Balogh Sándor*: i. m. 441—442. l.; *Uő.*: Klebelsberg és a magyar „neonacionalizmus”. Valóság, 1959. 3. sz. 27. l.

⁶⁴ BCT 12. l.

⁶⁵ *Huszti József*: i. m. 75. l.

⁶⁶ Lásd: példaként a Gyűjteménygyűjtemény elnökségi üléseiről készült jegyzőkönyveket. OL: Magyar Nemzeti Múzeum (Országos Magyar Gyűjteménygyűjtemény) iratai. 1922—25. sz.; 100. sz. stb. — Az *OMGyE*-t (Országos Magyar Gyűjteménygyűjtemény) 1922-ben hívták életre (1922. évi XIX. törvénycikk) az Országos Levéltárt, a Nemzeti Múzeumot, a Szépművészeti Múzeumot, az Iparművészeti Múzeumot s részben az Egyetemi Könyvtárt egységes foglaltó szervezetként. Később más, kisebb intézményeket is hozzácsatoltak. Az élén álló Tanács a 20-as évek tudománypolitikájának legfőbb irányító szervevé vált. Nemcsak a Gyűjteménygyűjtemény elképzelésének kialakításában, de a létrehozásában, megszervezésében is legnagyobb része Klebelsbergnek volt. Az *OMGyE* fennmaradt hatalmas iratanyaga (OL) a korszak tudománypolitikájára vonatkozó legfontosabb forrásanyagok egyike.

⁶⁷ Klebelsberg Kunó — Károlyi Árpád. 1925. IV. 23. (másolat) OSzKK Leveleltár.

⁶⁸ Klebelsberg Kunó — Hóman Bálint. 1924. IX. 22. OSzKK Leveleltár.

⁶⁹ Gróf Klebelsberg Kuno hollandiai actiója a magyar történetírás érdekében. Századok, 1920. 307—309. l.

(Angyal Dávid, Fejérpataky László, Károlyi Árpád, Márki Sándor, Nagy Gyula, Takáts Sándor, Tagányi Károly stb.), Szekfű és Hóman korosztályát, sőt a legfiatalabbakat (Bartoniék Emma, Kossányi Béla, Mályusz Elemér stb.) is.⁷⁰ Lényegében tehát az akkori történész-közéletben hivatali keresetéből élő minden szakmabeli jelentős fizetés-kiegészítéshez jut. Személyesen indítványozza 1920 augusztusában, hogy hozzanak létre egy olyan könyvkiadó részvénytársaságot, mely, Széchenyi műveinek kiadásán túl, fedezné a tudományos társulatok kiadási igényeit is. A szervezést maga fogja össze, s hamarosan a Székesfehérváros, a Hangya Szövetkezet, a Pénzügyi Központi részvényeire és más alapítványokra — melyek megszerzésében Bethlen István is segítségére van — épülve megalkul a Széchenyi Könyvtár Könyvkiadó Rt. A kultuszminisztériumtól olesó papírt szerez a kiadványok részére, majd mikor a nyomdák — ellensúlyozandó a kedvezményes papírt — nagyobb árat szabtak az előállításért, saját, altruisztikus nyomda alapítását sürgeti. Ennek eredményeként jön létre 1921 nyarán a Czákó Elemér vezette altruisztikus nyomda, melyből később kialakul a két világháború közötti történettudományos publikációk nyomdája, az Egyetemi Nyomda.⁷¹

E példákat, melyek a „szervező” Klebelsbergert mutatják be, kiegészítik azok az adatok, melyek a történettudomány apróbb s nagyobb dolgaiban való személyes részvételéről tanúskodnak, s melyekkel hatalmas, kiterjedt levelezésében lépten-nyomon találkozhatunk; különösen 1922—23-ig, amíg mint kultuszminiszternek a tárca egyéb területei felé is nem fordul figyelme.

Jól mutatja Klebelsberg munkastílusát, azt, hogy milyen következetesen ragaszkodott a legkisebb dolgok kézbe tartásához is, azt a Magyar Tudományos Társulatok Sajtóvállalata Altruisztikus Nyomdájának egyik papírvásárlási ügyében való részvétele. 1922 júliusában megbízta Szabó István igazgatót, hogy Bécsben tárgyaljon a nagy külföldi papírgyárak képviselőivel 125 000 kg olesó papír beszerzéséről, szerezzen be mintákat, ajánlatokat, s ha a Károlyi Árpád, Domanovszky Sándor, Lukinich Imre, Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula összetételű bizottság az üzletet kedvezőnek tartja, úgy szerződést is írhat alá.⁷² Ezután ír Károlynak, s kéri, segítsenek Szabó Istvánnak, a döntést teljesen rájuk bízva.⁷³ Majd kéri a bizottságot, hogy a bécsi magyar követség útján számjeles táviratban értesítsék, ha megfelelő üzletet tudnak kötni, hogy a szükséges pénzt azonnal küldhesse. Végül is, mivel a minisztériumban meghagyta, hogy a papírügyben érkező jelentésről azonnal értesítsék, vidéki útvjáról telefonon beszélte meg a VKM tisztviselőjével, hogy milyen feltételek mellett vásároljanak Károlyiék.⁷⁴

A Bécsi Történeti Intézetről a negyed-, illetve félévi jelentésekben kívül rendszeresen, gyakran hetente kap beszámolót az igazgatótól, Károlyi Árpádtól; s hogy e levelekben a rakarítónökről, a portáshányról, a szén magas bécsi áráról, a fűtési nehézségekről, a vásárolt törilközők és ágyak áráról éppen úgy szó esik, mint egy-egy újabb előkerült iratanyagról, vagy, hogy a munkatársak hol tartanak a kutatásban, a másolásban — nemcsak Károlyi kínos alaposságának tudható be.⁷⁵ Az elnök valóban tudni akart mindenről, s az első években szinte minden jelentősebb kérdésben véleményt nyilvánított, a vezetésben ténylegesen osztozott Károlyival.⁷⁶ Ha a bécsiek közül bárki — Eckhart, Lukinich, Szekfű, Zsinka, Károlyi — hazalátogatott, kötelességének tartotta megjelenni kihallgatáson az elnök-miniszternél, aki legtöbbször nem is hivatalában, hanem hidegkúti villájában fogadta őket.⁷⁷ Jellemző, hogy Károlyi még olyan — az intézeti ügyek vitelében is kicsinynek számító kérdésben is kikérte véleményét, mint: kinek adjanak másolási munkát, vegyenek-e fotoapparatot vagy sem stb.⁷⁸ A Bécsi Intézet alapszabályainak alapelveit személyesen beszéli meg a tervezetet készítő Károlyival,⁷⁹ ahogy néhány évvel korábban a Fontes alapszabályoknál is az alapelvek kijelölését és a végső megformálást ő végezte...⁸⁰ Mint Domanovszky említi, még miniszter korában is

⁷⁰ A segélyezettek névsora: A Magyar Történelmi Társulat iratai. A Magyar Történelmi Társulat elnökének átirata a Pesti Haza Első Takarékpénztár-egyesület igazgatóságának. Bpest, 1920. II. 17. OSzKK Analekta.

⁷¹ A Széchenyi Könyvkiadó Rt. iratai. OSzKK Analekta. Továbbá: *Domanovszky Sándor*: Emlékezés gróf Klebelsberg Kuno elnökségére. Szazadok, 1942. 398—399. 1.

⁷² OL. Bécsi Magyar Történeti Intézet (továbbiakban: BMTI) iratai. 1. cs. 1920—1925. évi iratok.

⁷³ Uo. Klebelsberg Kuno—Károlyi Árpád 1922. VII. 10. Részletesen még: Károlyi Árpád—Klebelsberg Kuno. 1922. VII. 17. Bécs. OSzKK Levelestár.

⁷⁴ OL. BMTI iratai 1. cs. 1920—1925. évi iratok.

⁷⁵ Az 1922—1928 közötti kelt jelentések fogalmazványa ill. másolata: OL. BMTI 3. cs.; Károlyi Árpád Klebelsberghez intézett, s már eddig is idézett nagyszámú levelei: OSzKK. Levelestár.

⁷⁶ Vö. erre vonatkozóan Csánki hasonló értelmű sorait. OL. BMTI iratai. 1. cs. 1920—1925. Csánki Dezső—Károlyi Árpád. Bpest, 1924. VII. 22.

⁷⁷ Lásd: Eckhart Ferenc, Szekfű Gyula, Károlyi Árpád Klebelsberghez intézett leveleit. OSzKK Levelestár.

⁷⁸ Károlyi Árpád—Klebelsberg Kuno. Bécs, 1923. III. 18.; IV. 14. OSzKK Levelestár.

⁷⁹ Károlyi Árpád—Klebelsberg Kuno. Bécs, 1923. VIII. 22. OSzKK Levelestár.

⁸⁰ *Huszi József*: i. m. 75. l.; *Domanovszky Sándor*: i. m. 390., 392. l.

hivatalba menet belátogatott néha a Századok szerkesztőségébe, hogy a szerkesztőtől a megjelenő újabb számról tájékozódjék, lejárt az altruisztikus nyomdába megnézni, az új gépek hogyan működnek.⁸¹ Ő dönt végső fokon a Fontes kötetek témájáról, noha itt Domanovszky és elsősorban Károlyi véleményére hallgat, tőle lehet haladékat kapni a határidőkre, hozzá fordulnak javaslataikkal, terveikkel.⁸² Ugyanakkor ad arra, hogy beszédeinek nyomtatott szövegét megküldje majd minden jelentősebb történésznek s ne hagyja válaszolatlanul a hozzá érkező nagyszámú levelet. Olyan tudományos szervezetről, aki képes maga köré gyűjteni a magyar történész-gárda akkori legjobb erőit. Úgyesen felülemelkedik a történész-front személyeskedő torzsalkodásain, noha a hozzá közelállókna leginkább személyesnek számító dolgaikban is eljár. Tudjuk, hogy Szekfüt — fenntartásai mellett — mennyire támogatta: segítette a Három Nemzedék megjelenését s egyetemi tanári kinevezését.⁸³ Sőt Károlyi Árpád fizetésrendezésében maga jár el, s amikor a „jó öreg barát”, ahogy a miniszter nevezi az agg bécsi levéltárost, nővére türehtetlen budapesti lakásviszonyaira panaszkodik, utánajár s elintézi azt.⁸⁴ De van gondja, hogy Lukinichet és Domanovszkyt ne érje anyagi károsodás bécsi kutató-kirándulásaik miatt,⁸⁵ sőt az utóbbinak kint-tartózkodása idején családi ügyekben is segítségére van.⁸⁶

A „történelem egyes tudományos kérdéseiről és idevonatkozó terveinkről” értekezni — vallja később a miniszter Károlynak — „kedves foglalatosság volt nekem”. Mint mondja, a miniszternek mások kezdeményezéseivel, gondolataival, terveivel kell foglalkoznia, „s alig marad idő arra, hogy valami olyat tegyen, ami neki egyénileg örömet okoz”.⁸⁷

Mint ahogy minden vezető politikája gyakran azzal vizsgáljuk, hogy képes-e maga körül megfelelő felkészültségű és operatív emberekből álló vezető garnitúrát kialakítani, úgy a klebelsbergi tudománypolitikának egyik sarkpontja volt a színvonalas végrehajtó és tanácsadói szűkebb kör létrehozása. Ezek segítségével könnyen kezében tarthatta a magyar tudományosságot, hiszen ez azt is jelentette, hogy a 20-as évek tudománypolitikai vezetése egy maroknyi — jórészt történész-levéltáros — tudós-politikus kezébe került. Ide tartozott a nem nagy történelmi kvalitású, inkább hivatalnok Csánki, akit állítólag nem kedvelt, de tény, hogy hozzásegítette további tekintélyes pozícióinak gyarapításához;⁸⁸ Hóman Bálint, aki tudományos szervezési kérdésekben programadó jelleggel is konkretizálta, az ellenforradalmi rendszer reakciós igényeinek megfelelően „elmélyítette” a klebelsbergi koncepciót, s akinek tanulmányára beszédeiben nem egyszer érezhetően maga Klebelsberg is támaszkodik.⁸⁹ Ide tartozik még — s nézeteikben is, emberileg is Klebelsberghez legközelebb állanak — Károlyi Árpád és Domanovszky Sándor. Itt most néhány szóval Domanovszky szerepét szeretnénk csak kiemelni.

Sajnos a Domanovszky-hagyaték egyelőre hozzáférhetetlen a kutató számára, s így a két háború közötti magyar polgári történettudomány egyik központi alakjának működése csak részben ismeretes. Az azonban így is látszik, hogy az élete legnagyobb részét a „tudomány adminisztrálásával” eltöltő historikus (ahogy maga mondta) ilyen szerepe az 1919-et követő években alakult ki. Mint a Századok szerkesztője igyekszik fenntartani a történészek más és más csoportjaival is a jóviszonyt. Mint ekkor írott levelei tanúsítják: igyekezett tárgyilagosan ítélni meg a Klebelsberg, vagy ő előtte nem kedves személyeket is. Klebelsberg vele érintkezik személyesen a történészek közül a leggyakrabban, általában vele (és Károlyival) konzultálja meg az újabb elképzeléseket, terveit. Nem annyira az eszmei tanácsadó, mint inkább a kivitelező az adminisztratív ügyekben Klebelsberg mellett. Szervezi a Széchenyi bizottság üléseit, viszi a Széchenyi Kiadó Rt. ügyeit, 1921-ig vezeti a Fontes, a Széchenyi Kiadó, a Diplomáciai Iratok pénztárkönyvét, s ő tartja jórészt a kapcsolatot a TEBE-vel, illetve Hegedűs Loránddal. Szinte összekötő a bécsi intézet, a hazai tudománypolitikai csúcscsoport, a Gyűjteményegyetem és Klebelsberg között. A fiatalok bécsi kiküldését kezdettől fogva ő intézi, s a Gyűjteményegyetem

⁸¹ Domanovszky Sándor: i. m. 390. l.

⁸² Vö. Lukinich Imre Bécs, 1922. X. 11-i; Domanovszky Sándor Bécs, 1922. VII. 4-i; Hajnal István Bpest, 1922. IX. 15-i; Mályusz Elemér 1924. IV. 8-i; Szekfű Gyula Bécs 1920. X. 11-i levelét Klebelsberg Kunhoz. OSZKK Levelestár.

⁸³ Szekfű köszönet sorai a Három nemzedék ügyében: Szekfű Gyula — Klebelsberg Kuno. Bécs, 1920. X. 11. OSZKK Levelestár; az egyetemi tanári kinevezésről: Szekfű Gyula — Klebelsberg Kuno. Bpest, 1925. VII. 9. Uo.

⁸⁴ Károlyi Árpád — Klebelsberg Kuno. Bécs, 1922. IV. 20.; IV. 22. OSZKK Levelestár.

⁸⁵ Lásd: Lukinich Imre Bécs, 1923. III. 3-i, Domanovszky Sándor Bécs, 1923. II. 3-i levelét Klebelsberg Kunhoz. OSZKK Levelestár.

⁸⁶ Domanovszky Sándor — Klebelsberg Kuno. Bécs, 1922. VII. 27. OSZKK Levelestár.

⁸⁷ Klebelsberg Kuno — Károlyi Árpád 1930. IX. 15. OSZKK Levelestár.

⁸⁸ Csánki Dezső a huszas évek elején az Országos Levéltár főigazgatója, az OMGyE ügyvezető alelnöke volt.

⁸⁹ Gondolunk mindenk előtt *Hóman Bálint*: A magyar tudományosság jövője c., a Budapesti Szemlében 1920-ban megjelent tanulmányára.

ilyen jogait teljesen Domanovszky gyakorolja. Gyakran ő foglalkozik a Fontes egyes kötetének technikai ügyeivel: tárgyal a nyomdával, gondja van a klisékre, a név- és tárgymutatókra stb. . .⁹⁰

Visszatérve a tudományszervezési kérdésekhez, talán az itt vázolt elgondolások, a történettudományt érintő felsorakoztató adatok meggyőzhetnek arról bennünket, hogy a klebelsbergi tudományszervezési program, mely a Monarchia felbomlásának előestéjén kezdett kialakulni, s a 20-as évek elején bontakozott ki, az első volt, mely a hazai polgári tudományosság történetében a maga ellenforradalmi célkitűzéseiből kiindulva az átfogó tudományszervezés igényét jelezte és abból sokat meg is valósított.

Csak röviden szeretnénk utalni arra, hogy a tudományos élet szervezetté tételére való törekvés természetesen — túl a dolgok politikumán, melyre még visszatérünk — igen sok túlzásra is vezetett. Így például már a kortársak is vitatták, s végiggondolása nem minden tanulság nélküli, hogy helyes-e a tudománypolitika olyan mérvű centralizáltsága, mint az a Klebelsberg által létrehívott szervezetek, intézmények keretében (OMGyE stb.) volt, vagy nyerne-e valamit a nagy átszervezésekkel a kisebb, a speciális, szűkebb szakprofilu gyűjtemények stb.⁹¹ Mindenesetre Klebelsberg kezdeti tudománypolitikai működésére, mely a történettudományt érintette leginkább, ez a túlzott centralizálásra törekvés nem jellemző.

E nagyszabású tudományszervezési program már önmagában is jelentős állomásnak számít a polgári tudományosság történetében, de még inkább annak tűnik, ha figyelembe vesszük, hogy a Társulat első nagy szervezési programjainak meghirdetése után bukkan fel a hazai tudományos közéletben mind gyakrabban az igény: szervezett tudománypolitikára van szükség. Ezt sürgeti a klebelsbergi tudománypolitikai elveket „lebontó”, s a gyakorlati szervezésre sok ötletet, egyéni elgondolást adó Hóman Bálint,⁹² ezt hangoztatja „kultúrpolitikai irányelvei”-ben Kornis,⁹³ egy ilyen koncepció keretében, ezen az úton látják az Akadémia adminisztratív vezetői a hazai tudományosság fellegvárának „megmentését”, s ennek eredménye lesz azután, hogy „a nemzeti nagy célok” szellemében — mint Magyary Zoltán, Klebelsberg tudománypolitikájának első számú minisztériumi adminisztrátora mondotta — a VKM kebelén belül is kialakul a tudománypolitika átfogó bürokráciája.⁹⁴

S végezetül egy megjegyzés: hogy a tudomány szervezettségének Klebelsberg milyen nagy jelentőséget tulajdonított, azt mi sem mutatja jobban, mint hogy néhány év múlva a tudománypolitika, mint a politika egyik részének jellemzésekor, ennek lényegében két ismérvét állapítja meg: „az illető nemzet összhelyzetének szem előtt tartása”-t és azt, hogy „évek hosszabb során át következetes munkával megvalósítandó rendszeres programot állítanak fel a tudományok különböző ágainak tervszerű kifejlesztésére”.⁹⁵

Mecénások — állami dotálás

Azok az írások, kisebb értékelések, melyek történeti irodalmunkban érintették a klebelsbergi tudománypolitikát, általában elismeréssel említik, hogy a Társulat elnöke a tudományos kiadványokhoz a legrosszabb gazdasági helyzet idején is szerzett pénzt, gazdag mecénásokat.⁹⁶ Valóban Klebelsberg, mint beszédei is igazolják, a szervezett tudománypolitika fontos részének tartotta a tudományos vállalkozások tervszerű anyagi dotálását. Azóta van tudománypolitika a világon, mondja A magyar tudománypolitika alapvetése című műhöz írott előszavában, mióta „a német birodalom . . . mozgásba hozta Németország állami és társadalmi erőit”.⁹⁷ A dualizmuskori Magyarországi kultúrpolitikáját is azért bírálja, mert a kedvező gazdasági helyzet idején sem építették ki a tudomány állami, tervszerű támogatását.⁹⁸ Ha Klebelsberg tevékenységéről beszélünk a történettudomány vezető posztján, külön kell szólnunk arról, hogy mikor, mennyire és

⁹⁰ Lásd erre Domanovszky Károlyi Árpádhoz és Klebelsberghez írt leveleit. OSzKK Levelestár és OL BMTI iratai 1. cs.

⁹¹ Még a klebelsbergi „törzsgárdához” tartozó Kornis is pl. a „puszta centralizációs mániát” korholja a kis könyvtárak Gyűjteményegyetemhez csatolásakor. Kornis Gyula — Hóman Bálint. 1927. IV. 12. OSzKK Levelestár.

⁹² *Hóman Bálint*: i. m. 94. l. („Művelődéspolitika” c. kötet. 1938).

⁹³ *Kornis Gyula*: Kultúrpolitikánk irányelvei. 1921. 2. l.

⁹⁴ *Magyary Zoltán*: Tudományos életünk virágzásának feltételeiről (1927). Megjelent: A magyar tudományos nagyüzem megszervezése c. kötetben (Bpest, 1931) 109. l. Továbbá: Nyolc év a magyar tudományos élet kormányzatában. Uo. 7. l.

⁹⁵ A magyar tudománypolitika alapvetése. Bpest, 1927. Szerk. Magyary Zoltán. Előszó.

⁹⁶ *Ember Győző*: A Magyar Történelmi Társulat száz éve. Századok, 1967. 6. sz. 1155. l.; *H. Balázs Éva*: A Történelmi Társulat könyvkiadásának száz éve. Uo. 1171. l.

⁹⁷ A magyar tudománypolitika alapvetése. Előszó.

⁹⁸ BCT 41. l. (1921), 35. l. (1920).

hogyan próbált a társadalmi és az állami anyagi erőforrásokra támaszkodni, s előteremteni a nagy tudományos tervekhez szükséges összegeket.

Annál is inkább meg kell ezt tenni, mert az eddig elmondottakon túl is fontos oldalát világítja meg a klebelsbergi programnak, érdekes adalékot ad jellege körvonalázásához.

Mivel a Történelmi Társulat társadalmi alapon szerveződő egyesület volt, az államtól csak igen kevés dotációt kapott,⁹⁹ a Társulat keretében a pénzszerzési lehetőség az évdíjas, rendes tagok számának gyarapítása, az alapító tagok, vagy pedig a nagyobb összeget jelentő alapítványok révén kínálkozott. Az első alig-alig jelenthetett valamit, sokkal inkább az alapító tagok beszerzése. A Társulat anyagi bázisának jelentősebb részét épp az általuk befizetett összegek és a nagyobb alapítványok képezték.

Az ezek gyarapításában rejlő lehetőségeket már felismerte a világháború idején a Társulat elnöke, Thallóczy Lajos is. Amikor a Társulat élére került, azt elsősorban az anyagi nehézségek — és tegyük hozzá: az érdeklődés hiánya — miatt az elhalás veszélye fenyegette. Az igen nagy tekintélynek örvendő bécsi történelem-sz. politikus, kihasználva hatalmas ismeretségi körét és udvari kapcsolatait, 2 év alatt magasrangú és nagypénzű emberek szervezték be alapítótul a Társulatba. Csak néhány példára szeretnénk utalni: 1915-ben lesz tag az öreg császár (4000 K.) s az uralkodó család több tagja (Jenő főhg. — 400 K.; Ferenc Salvator főhg. — 400 K.; Károly Ferenc József főhg. — 600 K.), Lipót bajor király (500 K.),¹⁰⁰ majd Thallóczy ajánlja alapítótul Frigyes főherceget (1000 K.) s a bécsi politikai élet olyan ismert alakjait, mint báró Conrad von Hötzendorffot (200 K.), von Tschirschky-Bögendorff bécsi német követet; sőt 1916 májusában a Történelmi Társulat tagja lesz II. Vilmos német császár is.¹⁰¹ Az előkelő alapítók a Társulat számára a jelentős pénzüsszegek mellett a társadalmi rangot, az elismerést is jelentették. Ugyanakkor a Monarchia vezetésében jelentős szerepet vívó és közismert közéleti személyek belépése maga után vonta a hazai arisztokrácia, egyes esetekben intézmények, vármegyék belépését, alapítványait is.¹⁰²

Klebelsbergnek elnöksége kezdeti szakaszán a nagy tervek megvalósításához hatalmas összegeket kellett alapítványok révén előteremtenie. Mint arról már szóltunk, a világháború alatt s a 20-as évek elején a nyomdatermékek előállításai költségei igen gyorsan emelkedtek s többezer koronás alapítvány egy-egy kötetre, néhány héttel később már csak egy-két ív költségeit fedezte. Mindenesetre Klebelsberg vállalta a versenyfutást a pénzromlásal, a kiadási költségek emelkedésével. A Társulat világháború utáni működésében így a mecénások szervezése jelenti az egyik fő feladatot. Kik voltak ezek a mecénások?

Először a magyar arisztokráciáról kell szólni, illetve az arisztokrácia egy szűkebb, a tudománypártolásra hajlamos részéről. A Társulat történetében az arisztokrácia az első félévszázadban mindenütt megtalálható. Elnöki tisztséget viselnek,¹⁰³ „történelmi nevükkel” is emelve a Társulat „fényét”, esetleg maguk is tevékenykednek műkedvelő historikusként. Levéltáraik „átbúvárlása” a Társulat vidéki vándorgyűléseinek gyakori programja (az 1869. évi vándorgyűlésen még meg is fogalmazzák, hogy városi levéltárakat nem fognak böngészni, hanem főként nemesi irattárakat),¹⁰⁴ kiadatják családjuk levéltárát — mely történeti szerepükről, nagyságukról tanúskodik (Telekiek, Zichyek) — ezzel is „anyagi áldozatokat” hozva a történetírásért, munkát adva egy-egy historikusnak. Számukra a Társulat azzal, hogy „történelmi”, a történelemmel foglalkozik, azt is jelenti, hogy az ő történetükkel, az ő családjaik történetével foglalkozik. S a nemesi történetfelfogás — bárhogy is szétválik a köznemesség külön „köznemesi tudata” az arisztokráciától — valóban ennek szellemében kutatta a magyar históriát . . . Szereplésük, ottlétük a társulati életben, mutatója annak a kiemelt, társadalmi-politikai szerepnek, melyet a magyar arisztokrácia hagyományosan játszott az Osztrák-Magyar Monarchia politikai életében. — A vesztes háború után ez a közéleti súly kétségtelenül óriásit csökkent, s a számukra kínálkozó szerepkör is — különösen a királypuccsok után — összezsugorodott. Birtokuk, gazdagságuk is megcsappant, s noha a politikai élet vezetésében továbbra is ott vannak, erre már inkább csak az előretörő középosztályokkal szembeni politikai tapasztaltságban való előnyük segíti őket. S ez a változás érezteti

⁹⁹ A költségvetés állandó évi hiányát 1911-től a VKM-től és a Fővárostól kapott 2000–2000 koronával igyekeztek megszüntetni. Ezen kívül a Társulat más állami dotálásban nem részesült. (Századok, 1911. 743. l., vö. *Lukinich Imre*: I. m. 108. l.)

¹⁰⁰ Századok, 1916. 323. l.

¹⁰¹ Századok, 1916. 425. l., 558. l.

¹⁰² Erre: a Századok 1915, 1916. évfolyamaiban a Társulat választmányi üléseiről készült jegyzőkönyvek.

¹⁰³ Vö. *Ember Győző*: I. m. 1187. l.

¹⁰⁴ Az 1869. V. 29-ig választmányi ülés anyagaiból idézi *Lukinich Imre*; I. m. 33. l.

hatását, lemérhető az arisztokrácia „tudománypártoló” tevékenységén is. Ahogy esik politikai súlya, csökken aktivitása, úgy esik hajlandósága is olyan hagyományos „cselekedetekhez”, mint a tudomány pártolása. Az, hogy a Történelmi Társulat meccénásai között 1919 után felbukkan egy-egy történelmi család sarja, vetülete annak a rövid ideig tartó útkeresésnek, mellyel egyes magyar arisztokrata körök, vagy talán helyesebben egyes arisztokraták, keresték helyüket a Horthy-rendszer politikai-társadalmi életében.

Klebelsberg elég világosan látta, miben és mennyire „hasznosítható” a hazai arisztokrácia a tudománypártolás terén. Jellemző, ahogyan igyekszik kihasználni egyesek még meglévő szándékát: ápolni a családi hagyományokat, a család történeti múltját. Amikor például 1920-ban Károlyi Árpád megtalálja a bécsi Staatsarchivban Széchenyi dóblingi hagyatékát, s felmerül annak kiadási terve, azonnal megkeresi a Széchenyi család tagjait, hogy fedezzék a kiadási költségeket, s a két Széchenyi unoka, gróf Teleki Tiborné és gróf Károlyi Lajosné ad is 200 000 koronát, mely akkor a kötet megjelentetéséhez elegendőnek látszott.¹⁰⁵ Végeredményben hasonló az indítéka a nádorkötetek megindításának, illetve ez lesz az alapja József főherceg társulati közreműködésének is. (József főherceg a József nádor kiadvány részére 1922 januárban 400 000 koronát ajánlott meg.) De nézzük, mit jelentett a valóságban ez a tudománypártolás, s emeljünk ki a legjellemzőbb példák közül néhányat.

Az arisztokrata támogatók közül a leggyakrabban a társulati közéletben Eszterházy Pállal találkozhatunk, aki adott arra, hogy az ország legnagyobb földbirtokosához méltó társadalmi szerepet vigyen. Nemcsak bűjtatja birtokán a nyugat-magyarországi irredentákat,¹⁰⁶ hanem bécsi palotájában otthont ígér az egyébként erősen legitimista színezetű Bécsi Magyar Akadémikusok Egyesületének.¹⁰⁷ Ugyanakkor 1920 nyarán a szerveződé s a bécsi volt gárdapalota harmadik emeletén 3 szobával rendelkező Bécsi Történelmi Intézetnek a hercegi palota bútorraktárából kiutalja a hiányzó berendezési tárgyakat.¹⁰⁸ Rendezettni akarja a hatalmas családi levéltárat s közölettni a Társulat kiadványaként a levéltár legfontosabb anyagát; állandó állást biztosít egy levéltárosnak, aki mindezt elvégzi. (Így kerül Hajnal István az Eszterházy-levéltárba.) A Társulatnak természetesen szüksége volt a herceg jóindulatára: anyagi segítsége mellett a hatalmas családi levéltár az újkori kútfőkiadáshoz elengedhetetlenül fontos anyagokat tartalmazott.

Itt kell szólni József főherceg szerepéről is. A hatalomból gyorsan kipottyant főherceg a Horthy-korszak egyik első közjogi méltóságát foglalta el. Azzal, hogy őt a Társulat „megnyerte magának”, a korabeli felfogás szerint igen sokat emelt tekintélyén. Ha megjelent egy-egy felolvasó ülésen, ahol ilyenkor igyekeztek „megfelelő” témát napirendre tűzni,¹⁰⁹ az előkelő vendégek egész sora foglalt helyet a sorokban, s ez azt is jelentette, hogy a napilapok híradásai között ott szerepelt a társulati ülés is.

Klebelsbergnek igen jók voltak kapcsolatai a Habsburg-családdal. Még államtitkárként megismerkedett a főhercegekkel: Károllyal, Albrechtel, Józseffel. Tudjuk, hogy Károlynak, trónralépte előtt, Klebelsberg adott tájékoztatást magyar ügyekben,¹¹⁰ s Józsefnek ő volt egyik benső tanácsadója, kit halálakor az özvegyhez intézett levelében a főherceg „meghitt jó barátjának” nevezett.¹¹¹ A főherceggel az állandó új viszonyt Klebelsberg műveltsége mellett elsősorban valószínűleg az tartotta melegen, hogy fiának, a fiatal József Ferenc főhercegnek legszorosabb baráti köréhez tartozott. A művészetek és a tudomány iránt érdeklődő — igaz, hogy kevésbé fogékony — fiatal főherceg (Dr. József Ferenc) szinte minden kérdésben kikéri Klebelsberg tanácsát. Érdeklődik az oktatási kérdések iránt, javasolja: hívjanak létre a minisztériumban egy „irodalmi szakosztályt”, Klebelsberggel beszél meg a háború újabb fejleményeit, a Duna-szabályozás kérdéseit, s tőle kér olvasmányokat is. Így jutnak a fiatal huszártiszt-főherceg kezébe történelmi-politikai művek, és így lesz József Ferenc a Konstantinápolyi Intézet elnöke.¹¹² S mint arra már utaltunk, az, hogy a történelmi kutatás terén a későbbi Klebelsberg-tervek közül a legfontosabbak már hangot kapnak a főherceg beszédében

¹⁰⁵ OSzKK. A Magyar Történelmi Társulat iratai. Döblingi hagyaték.

¹⁰⁶ Péter Zadravecz titkos naplója. Bpest, 1967. 181–182. l.

¹⁰⁷ OL. Küm. Sajtó- és kulturális ügyosztály. Bécs. 1920–14–24325. sz. A sajtóosztály feljegyzése.

¹⁰⁸ *Károlyi Árpád*: A Bécsi Magyar Történelmi Intézet első husztruma (1920–1925). Levéltári Közlemények 1925. 290. l.

¹⁰⁹ Általában az elnöksége alatt futó kérdések tárgyalásánál vagy akkor jelenik meg, ha nádor-ösről esik szó (Századok, 1920. 220. l., 1923. 387. l.).

¹¹⁰ Károly király kabinetirodája — Klebelsberg Kunó. Bécs, 1917. V. 29. OSzKK Levelestár.

¹¹¹ József fhg. — Klebelsberg Kunoné. 1932. X. 12. Uo.

¹¹² József Ferenc fhg. — Klebelsberg Kuno. 1916. VII. 1.; IX. 2.; XI. 11.; 1917. I. 20.; VI. 8. OSzKK Levelestár.

a Konstantinápolyi Intézet megnyitásakor, annak az a magyarázata, hogy a beszédhez a „direktívákat” Klebelsberg írta meg.¹¹³ Klebelsberg és a fiatal főherceg „társalgási köréhez” tartozott gróf Bánffy Miklós is, a XX. század magyar arisztokratáinak sajátos alakja. Rajong a zenéért, színházért, irodalomért. Több regény, dráma ismert szerzője, smint festő is elismert. Ott találjuk a Konstantinápolyi Intézet megszervezésénél, annak elnökségi tagja;¹¹⁴ a Tanácsköztársaság leverése után élénken részt vesz a politikai életben (egy ideig külügyminiszter); s egyik szervezője Klebelsberg hollandiai pénzszerzési akciójának.¹¹⁵

De e segítségadás mellett mit mutatnak a tények a másik oldalon? Azt, hogy mindez elég erősen éreztette hatását a tudományos tervek alakulásán, a tudományos munkán. Az például közismert és bizonyítható, hogy a Fontes sorozat programjába a nádor-kötetek, a főherceg-nádorok iratainak (József, Sándor Lipót, István) kiadására akkor került sor, amikor József főherceg, mint a Társulat legelőkelőbb mecénása megjelenik.¹¹⁶ Érdekes és jellemző volt Baranyay Béla „találkozása” az Eszterházyakkal. A Fontes sorozat egyik kötete az Einrichtungswerk születésének körülményeit, történetét tárgyalta volna. Az anyag összegyűjtésével, válogatásával és a bevezető megírásával a lelkiismeretességéről és föllógusi hajlamáról ismert Baranyayt bízták meg. A kutatások közben bebizonyosodott, hogy az 1687—88. évi országgyűlésen az 1687. XII. 8-i koronázási eskü „alapidatát” úgy csempészték be az 1687—88. évi törvényekbe. E clausulához — melyet „azért tartottak fontosnak, hogy Magyarországot einrichtolni lehessen” — a rendek nem is járultak hozzá. A csalást a nádor, Esterházy Pál követte el, kit az udvar „kellemetlen függő ügyeinek reá nézve kellemes elintézésével” fizet meg. A fiatal kutató kétségbeesett levelet ír Klebelsbergnek: a tényt kihagyni nem szabad, ez vét a tudomány ellen, ha viszont megjelenik így, akkor azt „átveszi a hírlapirodalom, felfújja, elmérsíti, s kétségtelenül igyekszik az Esterházyak birtok jogcímének erkölcsi alapjait megingatni. A család elijed, elzárkózik, elzárja levéltárát. Példája hat, s a többiek is eldugják irataikat.”¹¹⁷ A kötet évről évre késik, s így a kérdés nem éleződik ki, de a példa jól jellemzi, milyen szempontokra kellett tekintettel lenni. S ha már az Eszterházyaknál tartunk, annak említése is ide kíváncsozik, hogy a fiatal herceg mennyire túlzásba vitte néha a mecénási szerepet: a levéltárosnak hozzá kerülő Hajnal Istvánt először támogatásáról biztosítja, majd hamarosan kiderül, hogy — mint Hajnal írja — amolyan „hercegi tudor”-nak tekinti csak. Pedig a fiatal tudóst írástörténeti munkája első sikerei, s a magántanári habilitáció után nem lelkesíti a családi levéltárosi állás, s az, hogy ő a „Történelmi Társulat nagykövete Eszterházy herceg mellett”.¹¹⁸ A herceg és gróf Eszterházy Móricz megígéri Hajnalnak, hogy „öt pesti tudós társaságba belépnek alapítóul”, de mindenképp arra akarják bírni, hogy az Eszterházy-család történetével foglalkozzék.¹¹⁹

Ezek a kiragadott, ismertett példák valamennyire betekintést adnak, hogy mit jelentett a tudományban, a tudománypolitikában a közéleti szerepet vívó, vagy arra vágyó arisztokraták mecénássága. S noha Klebelsberg sokszor hangoztatja, mennyire szüksége van a magyar kultúrának az arisztokráciára, sőt a miniszter nézeteit oly szívesen felkapó, s harsányan propagáló Kornis külön cikket ír „Arisztokráciánk kulturális feladatairól” címmel, hosszan prédikálva arról, hogy az arisztokratáknak milyen „az ősök történeti kultuszán alapuló” „sajátos erejük” van — a magyar arisztokrácia már csak elvéve áldoz a tudományra.¹²⁰ Ha viszont ad, mint az idézett egy-két példa is mutatja, az magával hozza mindazokat a következményeket, melyeket feudális ősei idején is maga után vont. A fiatal Eszterházy ugyanazokkal az „igényekkel” lép fel családi levéltárának kezelőjével szemben, mint amilyenekkel nagyapja, dédapja lépett volna fel. Csak éppen, mint ahogy Kornis ostromozza fentebb idézett cikkében, a „mai” arisztokráciát, már egyáltalán nem mutatnak „a régibb főúri nemzedékhez” hasonló érdeklődést a kultúra iránt.¹²¹

Az érdemi pártfogásban, amikor nem elsősorban a név „kölcsonzéséről” volt szó, hanem a nagy összegek felajánlásáról, sokkal gyakrabban találkozunk a nagytőke képviselőivel, mint az arisztokratákkal. Amíg korábban a Társulat ténylegesen a vidéki gazdag

¹¹³ József Ferenc fng. — Klebelsberg Kuno. 1916. XI. 11. Uo.

¹¹⁴ Századok, 1917. 202. l.

¹¹⁵ Századok 1920. 318. l.; *Domanovszky Sándor*: i. m. 394. l.

¹¹⁶ *H. Balázs Éva*: i. m. 1172. l.

¹¹⁷ Baranyay Béla — Klebelsberg Kuno. Bécs, 1922. XII. 9. OSzKK Levelestár.

¹¹⁸ Hajnal István — Klebelsberg Kuno. é. n. OSzKK Levelestár.

¹¹⁹ Hajnal István — Klebelsberg Kuno. Kismarton. 1923. III. 16. Klebelsberg azt a megoldást javasolja, hogy a Fontes sorozatban adjanak ki egy Eszterházy — Haydn kötetet, s ezt írja meg Hajnal.

¹²⁰ *Kornis Gyula*: *Arisztokráciánk kulturális feladatai* (1922). Megjelent: a *Kultúra és politika* c. kötetben 193—194. l.

¹²¹ Uo. 194. l.

nemesiréteg, egyletek, s az arisztokraták által fizetett tagdíjakra, alapítványokra támaszkodott, addig a világháború végén s a 20-as évek elején az új program anyagi alapjának előteremtésekor már megváltozik a helyzet. 1917. április 26-án hangzik el az újkori források kiadását meghirdető Klebelsberg-beszéd, s a Domanovszky által jegyzett Fontes-folyószámlán már 1917 májusában ott szerepel a 6 nagy hazai pénzintézet által adott összegek jegyzéke. Május 4. és 16. között a következő bankok tették alapítványt: Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (10 000 K), Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület (10 000 K), Magyar Általános Hitelbank (10 000 K), Magyar Bank- és Kereskedelmi Rt. (10 000 K), Magyar Jelzálog Hitelbank Bp. (6000 K), Magyar Agrár- és Járadék Bank Rt. (4000 K).¹²² S a listán 1920 júliusáig a felsoroltakon kívül csak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 21 000 koronás tétele, a Lukinich által befizetett 10 000 K (valószínűleg nem saját pénze), és a hollandiai gyűjtés 2458 koronája szerepel. Azaz, szinte egyik pillanatról a másikra, a gyűjtések jelentős százalékát a bankok „jótékonykodási” alapjából befizetett összegek tették ki.

De a húszas évek elején az arány méginkább eltolódik a tőke, s elsősorban a pénzintézetek felé. Azon az íven, amelyre a „Gr. Széchenyi István döblingi irodalmi hagyatéka” című kötet kiadási költségére összegyűlt összegeket feljegyezték, az említett Széchenyi unokákon és Sigray Pálon kívül (összesen 200 500 K) a Hangya Szövetkezet és a Hangya Ipari Rt. 10 000 koronája, a Magyar Mezőgazdák Szövetkezete, az Első Magyar Általános Biztosító Társaság 25—25 000 koronája, a Biztosító Intézetek Országos Szövetkezetének 20 000 koronája, a TÉBE 100 000 koronája és Fenyő Miksa 100 000 koronája olvasható. De a Széchenyi Könyvtár kiadó alapításánál már a kisebb ipari-tőkés vállalkozókat is megtalálhatjuk a nagyobb pénzintézetek és ipari vállalatok mellett. Vagyis az általunk vizsgált periódusban elsősorban a banktőke, s kisebb mértékben az ipari tőke adja a történettudományos vállalkozások pénzalapját.

Sajnos Klebelsberg igen töredékesen fentmaradt iratanyaga szinte semmit sem árul el abból, hogy miként tudott ilyen kis idő alatt aránylag jelentős összegeket szerezni a hazai bank- és ipari tőkétől. Tény, hogy a „Gróf” felismerte a magyar társadalom legnagyobb pénzforrásait. Amíg a Társulat díszhelyein a történeti magyar uralkodó osztályok tagjainak neveit olvashatjuk, s az elnökök tudománypolitikai beszédeiben az arisztokrácia felelősségéről beszél és sajnálkozik a „kultúra fenntartására hivatott középosztály” elszegényedésén — addig szinte alig említi a banktőkéket; pedig mint Domanovszky belső könyveléséből kiderül: ezek adták a pénz nagyobb részét. Annak boncolgatása, hogy miért nem kap a „mindenható Hegedüs Lóránd” — ahogy tudományos körökben nevezték a pénzügyminisztert, a TÉBE későbbi elnökét, — vagy Fenyő Miksa, alapítványaikhoz, pénzükhöz mérten a Társulat díszesebb tagjai között helyet, elvezetne a nagytőke egész húszas évekbeli szerepéhez. A pénztőke részéről a mecénáskodás kétségtelenül hozzátartozik társadalmi-közéleti pozícióik kiépítéséhez. Hogy mindez ilyen hirtelen, szinte fordulatszerűen jelentkezik a történettudomány anyagi támogatásában, annak oka nemcsak ennek a rétegnek háború alatti gyors megerősödése, hanem nyilván az is, hogy a történettudományos közéletben a kezdő politikusként a merkantilizmushoz közel álló Klebelsberg fontos szerephez jutott, akinek kézenfekvő volt a hazai banktőkéhez fordulni. — A már eddig előkerült adatok is bizonyítják, hogy a TÉBE „Jótékony-sági és Kulturális Bizottsága” a későbbi években is hol kisebb, hol nagyobb összegekkel, hol könyvadományokkal állandóan támogatta a klebelsbergi tudománypolitikai törekvéseket, s így a történettudományt is.¹²³

Korábban már szó volt arról, hogy Klebelsberg tudományszervezéséhez a pénzszerezési lehetőség adva volt: alapító tagokat toborozni, másrészt minél több alapítványt szerezni. Ezért apellál Klebelsberg oly gyakran a társadalom áldozatkészségére, mely hivatott a magyar tudományt „megmenteni”. Célját, mint láttuk, részben a már hagyományoknak számító módon — az arisztokraták bevonása révén, de főleg a hazai nagytőke „áldozatkészségének” kihasználása útján, sikerült is elérnie.

Ha azonban visszagondolunk arra, hogy Klebelsberg a történettudomány beilleszkedését a modern társadalomba csakis az intézményes, az átfogó szervezetek révén találta megvalósíthatónak — joggal merül fel: nincs-e ellentmondás az állandó és folyamatos fenntartást követelő intézetek, intézmények „üzemeltetésének” igénye és az anyagi alap meglehetősen ingatag volta között? Fizetni kellett a bécsi intézet rohamosan felszökő kiadásait, állandó alkalmazottakat, kutatókat, személyzetet — biztosítani a kötetek

¹²² „Magyarország újkori történetének forrásai” c. folyószámla kiadásainak és bevételeinek csoportosítása”. Első gyűjtés a Fontesre. A Magyar Történelmi Társulat iratai. OSZKK. Analekta.

¹²³ Hadd hivatkozzunk itt csak a külföldi kulturális intézetek, a Collegium Hungaricum támogatására (OL: A Bécsi Collegium Hungaricum iratai) s más történeti kiadványok, emlékkönyvek pénzelésére.

kiadásához szükséges százezreket, a külföldi kutatóutakat — s mindezt a már többször említett rossz gazdasági viszonyok közepette, mikor a korona rohamosan értéktelenedik, az árak kiszámíthatatlanul emelkednek.

Ez a gazdasági helyzet szinte lehetetlenné tette, hogy a tudományszervezés az egyéni adományokra alapozódjék. Mind sürgetőbbé vált az állami beavatkozás szükségessége, az, hogy ha kell — a pénz romlásával párhuzamosan — egyik hónapról a másikra, esetleg százszázalékkal is növeljék a támogatást.

Semmi jel nem mutat arra, hogy Klebelsberg a „tudományos nagyüzemre” vonatkozó elképzeléseinek kialakításakor végiggondolta volna, hogy a már akkor zuhanó koronaárfolyam, az alapítványok egyik napról a másikra történő értéktelenedése miatt nincs biztos alap tervezett programjához. Azt is hozzá kell tennünk azonban, hogy nem is volt más választása: akár mint államtitkárnak, akár mint belügyminiszternek tudományszervezői programja kívül maradt az állami kultusz költségvetésén. Az állam által tervszerűen és állandóan dotált tudomány gondolatával 1920-ban találkozhatunk először: ekkor Klebelsberg a szokásosnál sokkal erősebb hangon kéri számon a dualista kultúrpolitikától a tudomány állami támogatását, mondván, hogy a századfordulón megnövekedett gazdasági lehetőségek idején sem gondolt erre, aminek a mostani „szomorú helyzet” is következménye. Az államtól most, ebben a rossz gazdasági helyzetben — mondja — nem lehet kérni, hogy nagy összegeket fordítson a tudomány pártolására, ezért kell a tudományszervezésnek továbbra is a társadalom anyagi erejére támaszkodni.¹²⁴

1922-re azonban a korábbi helyzet bírálását pozitív program váltja fel. 1922. június 16-án veszi át Klebelsberg a közoktatásügyi tárcát, de már napokkal előbb teljesen készen áll terve első miniszteri intézkedésére: megteremteni „az összes intézetek szerves collaboratioját” — amely megfelelne a korábban kifejtett szervezési elveknek, s ugyanakkor az egészset, tehát az eddigi alapítványokra támaszkodó intézményeket is, felvenné az állami költségvetésbe.¹²⁵ Először az Akadémiának biztosít támogatást (1922 június)¹²⁶ — majd az Országos Magyar Gyűjteménygyűjtő létrehozásával lényegében a tudományos intézményeket (múzeumok, könyvtárak) vonja közös igazgatás és költségvetés alá (1922 november). De már az akadémiai segély után kijelenti az újságíróknak: „A kultúránk megmentéséért vívott harc természetesen nem állhat meg az Akadémiánál, hanem ki kell annak terjeszkednie a magyar tudományosság egész területére, biztosítani kell azt, hogy minden tudományág fenntarthatassa a folytonosságot a fejlődéssel.”¹²⁷

1922-re tehát Klebelsberg előtt bebizonyosodik, hogy ha tudományszervezési elképzeléseit meg akarja valósítani, ezek anyagi alapját az állami költségvetésből kell biztosítani. Minisztersége első hónapjaiban ezt lényegében meg is teszi, s folytatja a következő években, amikor egymás után a Gyűjteménygyűjtőhöz csatolják a különböző tudományos társulatok keretén belül működő tudományos intézeteket. Így kapcsolódik a Gyűjteménygyűjtő költségvetésébe hamarosan a Bécsi Történeti Intézet, mely épp a társulati pénztartalékok értéktelenedése, másrészt kimerülése miatt állandó anyagi zavarokkal küzdött.¹²⁸ S miután az Akadémia személyi kiadásait is a Gyűjteménygyűjtő költségvetési keretében a minisztérium által folyósított összegből fedezi, a magyar történettudomány különböző műhelyeit — a levéltártól a tudományos intézetig — állami dotációból tartják fenn.

*

Mint már korábban jeleztük, munkánknak nem volt feladata a klebelsbergi kultúrpolitikai, vagy akár tudománypolitikai elveket egészében bemutatni. E programnak azokat a részeit ragadtuk csak ki, s igyekeztünk vázolni, melyek kapcsolódnak a magyar történettudomány 1919 utáni történetéhez. Azzal is tisztában vagyunk, hogy Klebelsberg programjának a magyar történettudomány fejlődése szempontjából való értékelésére csak az elképzelések megvalósulásának vizsgálata után kerülhet sor. Mégis

¹²⁴ BCT 36. 1. (1920).

¹²⁵ Károlyi Árpád — Klebelsberg Kuno. Bécs, 1922. VI. 19. A tervről csak Károlyi „visszaidézéséből” lehet tudni. Károlyi szokása ugyanis az volt, hogy levélre válaszolva pontról-pontra sorra vette annak állításait, legtöbbször megismételve a levélíró álláspontját. — Vö. továbbá: Klebelsberg Kuno 1922. VI. 19-i beközönlőbeszédét a VKM tisztviselői előtt, amelyben a „tudományok nagyarányú támogatásának munkafolytonosságáról” s a „tudomány-politika” fontosságáról beszél elsősorban. BCT 605. 1.

¹²⁶ Később az Akadémia kiadásainak nagy részét is az állami költségvetésből fizették. Az 1923. évi I. törvény-cikk a Magyar Tudományos Akadémia állami támogatásáról. BCT 136 — 143. 1. A törvény lényege az, hogy az Akadémia alkalmazottait átveszi a Gyűjteménygyűjtő személyzeti sorába, s így az állam fizeti a legnagyobb kiadásokat.

¹²⁷ Pesti Napló, 1922. VII. 2.

¹²⁸ Csánki Dezso: Beszámoló beszéd az OMGyE 1925. márc. 14-én a Magyar Tudományos Akadémiában tartott teljes ülésén. Az OMGyE kiadványai, III. füzet. 1924 — 1925. év. 4 — 5. 1.

úgy érezzük, hogy az eddig elmondottak alapján is tehetünk néhány általánosító megjegyzést.

A korabeli publicisztika és a történészek, kultúrpolitikusok megnyilatkozásaikban eltúlozták erősen a klebelsbergi tudománypolitikai program „tudományt mentő” voltát. Az viszont igaz, hogy ez, a maga ellenforradalmi jellegével együtt, a korábbi magyar tudományos intézmények mellett sok új — és a régieknél modernebbek — létrehozását tervezte és részben valósította meg. Kialakította a tudományos intézmények szervezetét, s megteremtette ennek anyagi alapját. Az államilag irányított tudománypolitika fokozatos kiépülése segítette a hazai polgári szaktudományosság fejlődését. A magyar tudomány történetében ez a folyamat a hazai tudományosságot átfogó méretekben a klebelsbergi tudománypolitikai koncepcióval veszi kezdetét.

Ugyanakkor lényeges a program jellegére vonatkozóan, hogy az először a történet-tudományon belül meghirdetett klebelsbergi tudománypolitikai gondolat mennyire a német típusú tudománypolitikát követi, mely, mint korábban erre utaltunk is, eleve magában hordja annak lehetőségét, hogy az így „megszervezett” tudományt az állam céljainak szolgálatába állítsák. Klebelsberg elgondolása is, noha túlzás lenne azt állítani, hogy egyszerű másolása a németnek, a „tervszerű” központilag irányított tudománypolitika elvére épült. Szerves része volt az ellenforradalmi rendszer állammechanizmusának, eszköz is a tudomány irányításában „a nemzet összhelyzetének szem előtt tartása”-ra. Ezen elvek először 1917-ben fogalmazódnak meg s magukon viselik a háború alatti kormányzati módszerek hatását, amikor az állam a társadalmi élet mind nagyobb területeit veszi irányítás alá. 1920 után Klebelsberg programja két lényeges elemmel bővül: az állami irányítás, az állami dotáció gondolatával és az egész program célkitűzéseinek az ellenforradalom politikájához igazításával.